

JEGYZETEK

E L Ő S Z Ó

7. **„Jöttödet, istennő”**: A magyar kiadásban a Lucretius-idézetek Tóth Béla fordításából származnak (*A természetről*, Alföldi Magvető, Debrecen, 1957). **Greenblatt**: A Lucretius-idézetek forrása Martin Ferguson Smith: *On the Nature of Things* (London, Sphere Books, 1969; átdolg. kiadás Indianapolis, Hackett, 2001). Emellett átnéztem H. A. J. Munro (1914), W. H. D. Rouse (átdolg. Martin Ferguson Smith, 1975, 1992), Ronald Melville (1997), A. E. Stallings (2007) és David Slavitt (2008) modern angol fordításait. A régebbi angol fordítások közül felhasználtam John Evelyn (1620–1706), Lucy Hutchinson (1620–1681), John Dryden (1631–1700) és Thomas Creech (1659–1700) munkáját. A legjobb régi fordítás Drydené, de amellett, hogy a költeménynek csak elenyésző részét fordította le (mindössze 615 sort, tehát kevesebb mint 10 százalékát), nyelvezete sokszor nehéz a mai olvasó számára. A könnyebb érthetőség kedvéért az esetek többségében Smith 2001-ben megjelent prózafordítását szerepeltettem, a sorokat a könnyen hozzáférhető Loeb-féle kiadás latin szövege szerint adtam meg (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1975).

14. **Ielkes levelező volt**: Poggionak összesen 558 darab, 172 különböző levelezőtársnak címzett levele maradt fenn. Egy 1417 júliusi levélben, amelyben gratulál a felfedezéséhez, Francesco Barbaro visszautal egy korábbi levélre, amelyben Poggio beszámolt felfedezőújáról „művelt és tudós barátunknak, a veronai Guarinusnak” – *Two Renaissance Book Hunters: The Letters of Poggius Bracciolini to Nicolaus de Nicolis*, ford. Phyllis Walter Goodhart Gordon (New York, Columbia University Press, 1974), p. 201. Poggio leveleit lásd Poggio Bracciolini: *Lettere*, szerk. Helene Harth, 3 kötet (Firenze, Olschki, 1984).

1. F E J E Z E T

15. **Vékonydongájú férfi volt**: Poggio külsejéről lásd Poggio Bracciolini 1380–1980: *Nel VI centenario della nascita*, Istituto Nazionale di Studi Sul Rinascimento, 7. kötet (Firenze, Sansoni, 1982) és *Un Toscano del '400 Poggio Bracciolini, 1380–1459*, szerk. Patrizia Castelli (Terranuova Bracciolini, Amministrazione Comunale, 1980). A legfontosabb életrajzi forrás Ernst Walser: *Poggius Florentinus: Leben und Werke* (Hildesheim, George Olms, 1974).

16. **A kíváncsiságot az egyház**: A kíváncsiságról mint bűnről és lehetséges kikúrálásáról lásd Hans Blumenberg: *The Legitimacy of the Modern Age*, ford. Robert M. Wallace (Cambridge, MA, MIT Press, 1983; eredeti német kiadás 1966), pp. 229–453.

18. „utálatos és helytelen életmódjával”: Eustace J. Kitts: *In the Days of the Councils: A Sketch of the Life and Times of Baldassare Cossa (Afterward Pope John the Twenty-Third)* (London, Archibald Constable & Co., 1908), p. 359.

19. kollégája, Trapezunti György: Peter Partner: *The Pope's Men: The Papal Civil Service in the Renaissance* (Oxford, Clarendon Press, 1990), p. 54.

20. Az 1450-es évekre: Lauro Martines: *The Social World of the Florentine Humanists, 1390–1460* (Princeton, Princeton University Press, 1963), pp. 123–27.

20. ebben a nehéz időszakban: 1416-ban Poggio a jelek szerint megpróbált szerezni magának egy kúriai javadalmat, de az adomány vitákat váltott ki, és végül nem kapta meg. Később lehetett volna írnok az új pápa, V. Márton udvarában, de ezt a titkári pozíció után lefokozásnak érezte, és visszautasította – Walsler: *Poggius Florentinus*, pp. 42ff.

2. F E J E Z E T

21. Petrarca az 1330-as években: Nicholas Mann: „The Origins of Humanism”, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, szerk. Jill Kraye (Cambridge, Cambridge University Press, 1996), p. 11. Poggio és Petrarca viszonyáról lásd Riccardo Fubini: *Humanism and Secularization: From Petrarch to Valla*, Duke Monographs in Medieval and Renaissance Studies, 18 (Durham, NC és London, Duke University Press, 2003). Az itáliai humanizmus kialakulásáról lásd John Addington Symonds: *Renaissance Olaszországban: A tudományok föléledése*, ford. Pulszky Károly (Budapest, A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1882); Wallace K. Ferguson: *The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation* (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1948); Paul Oskar Kristeller: „The Impact of Early Italian Humanism on Thought and Learning”, in: Bernard S. Levy (szerk.): *Developments in the Early Renaissance* (Albany, State University of New York Press, 1972), pp. 120–57; Charles Trinkaus: *The Scope of Renaissance Humanism* (Ann Arbor, University of Michigan Press, 1983); Anthony Grafton és Lisa Jardine: *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe* (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1986); Peter Burke: „The Spread of Italian Humanism”, in: Anthony Goodman és Angus Mackay (szerk.): *The Impact of Humanism on Western Europe* (London, Longman, 1990), pp. 1–22; Ronald G. Witt: „In the Footsteps of the Ancients”: *The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*, *Studies in Medieval and Reformation Thought*, szerk. Heiko A. Oberman, Vol. 74 (Leiden, Brill, 2000); és Riccardo Fubini: *L'Umanesimo Italiano I Suoi Storici* (Milánó, Franco Angeli Storia, 2001).

21. „Macert és Lucretiust érdemes elolvasni”: Quintilianus: *Institutio Oratoria (The Orator's Education)*, szerk. és ford. Donald A. Russell, Loeb Classical Library, 127

(Cambridge, MA, Harvard University Press, 2001), 10.1, pp. 299ff. Habár Quintilianus művének első teljes (vagy közel teljes) példányát csak 1416-ban fedezte fel Poggio Bracciolini, a görög és római szerzők kritikai áttekintését tartalmazó tizedik könyv a középkorban is ismert volt. Macerről és Lucretiusról Quintilianus megjegyzi: „a maga tárgyában mindkettő jó ízléssel ír, de az előbbi hétköznapias, a másik nehéz” (Simon Zoltán fordítása, in: Marcus Fabius Quintilianus: *Szónoklattan*, szerk. Adamik Tamás, Pozsony, Kalligram, 2008).

21. Az írni-olvasni tudók aránya: Robert A. Kaster: *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity* (Berkeley and London, University of California Press, 1988). Az írni-olvasni tudás arányára vonatkozó becslések a régebbi társadalmakban hírhedten megbízhatatlanok. Kaster Richard Duncan-Jones kutatása alapján arra a következtetésre jut, hogy „a birodalom lakosságának nagy többsége írástudatlan volt a klasszikus nyelveken”. Az időszámításunk szerinti első három évszázadban több mint 70 százalékos lehetett az analfabetizmus, bár jelentős regionális különbségekkel. Még alacsonyabbra (talán 10 százalékra) becsüli az írni-olvasni tudók arányát Kim Haines-Eitzen: *Guardians of Letters: Literacy, Power, and the Transmitters of Early Christian Literature* (Oxford, Oxford University Press, 2000). Lásd még Robin Lane Fox, „Literacy and Power in Early Christianity”, in: Alan K. Bowman és Greg Woolf (szerk.): *Literacy and Power in the Ancient World* (Cambridge, Cambridge University Press, 1994).

22. „adjanak neki (tanulásra) húsz zsoldárt”: idézi Fox: „Literacy and Power”, p. 147; Pachomios regulája magyarul megjelent Puskely Mária: *A monachizmus kezdetei a Római Birodalomban* (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001), p. 203.

22. „rendeljenek ki egy vagy két szeniort”: A regula szerzője azokra is gondolt, akik egyszerűen nem tudják elsajátítani a betűket: „Ha pedig valaki olyan hanyag vagy rest volna, hogy nem akarna vagy nem tudna lelki munkával foglalkozni vagy olvasni, adjanak neki más munkát, hogy ne henyéljen” – *Szent Benedek regulája* (ford. Söveges Dávid) (Pannonhalma, Bencés Kiadó, 2002), 48:23

23. „Nyugtalanul tekinget körül”: Johannes Cassianus: *A keleti szerzetesek szabályai* (ford. Simon Árkád) (Pannonhalma-Tihany, Pannonhalmi Főapátság, 1999), p. 165.

23. „Ha ilyet találnak”: *Szent Benedek regulája*, 48:19-20

23. „a felfuvalkodottság szellemét”: *Spiritum elationis*: a fordítás szerint felfuvalkodottság, de véleményem szerint ebben az esetben a „fellelkedés” vagy „lelkesültség” közelebb áll az eredeti jelentéshez.

24. „Az asztalnál a legnagyobb csend legyen”: *Szent Benedek regulája*, 38:5-7

24. „Ne is merjen ott senki”: uo. 38:8

24. „Kivéve, ha esetleg az előljáró”: uo. 38:9

25. „Annak, aki ellopja”: Leila Avrin: *Scribes, Script and Books: The Book Arts from Antiquity to the Renaissance* (Chicago és London, American Library Association and the British Library: 1991), p. 324. A kódex Barcelonában van.

27. kivételesen szép kézírással: Poggio kézírásának szélesebb kontextusáról lásd Berthold L. Ullman: *The Origin and Development of Humanistic Script* (Róma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1960). Tartalmas bevezetést ad Martin Davies: „Humanism in Script and Print in the Fifteenth Century”, in: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, pp. 47–62.

28. Mindketten pápai titkárként érkeztek Konstanzba: Bartolomeo 1414-ben lett apostoli titkár, Poggio a következő évben, lásd Partner: *The Pope's Men*, pp. 218, 222.

28. „Gyűlölök minden hengegést”: Gordan: *Two Renaissance Book Hunters*, pp. 208–09 (levél Ambrogio Traversarinak).

29. „Elindulok”: uo. p. 210

30. elvitték a fegyvertárba: Eustace J. Kitts: *In the Days of the Councils: A Sketch of the Life and Times of Baldassare Cossa* (London, Archibald Constable & Co., 1908), p. 69.

30. „Nem látom, hogy bármit tennének”: Idézi W. M. Shepherd: *The Life of Poggio Bracciolini* (Liverpool, Longman, et al., 1837), p. 168.

32. „a pergamen szőrös”: Avrin: *Scribes, Script and Books*, p. 224. A szóban forgó írnok valójában nem pergament használt, hanem vellumot, de különösen silány vellum lehetett.

32. „végre leírtam az egészet”: uo.

32. „Kegyeskedj, Uram”: Idézi George Haven Putnam: *Books and Their Makers During the Middle Ages*, 2 kötet (New York, Hillary House, 1962; az 1896–98. évi kiadás reprintje) 1: 61.

34. késsel, kefével, ronggyal: A híres bobbiói kolostornak Észak-Itáliában legendás könyvtára volt: a 9. század végén összeállított katalógusa sok ritka ókori könyvet tartalmaz, köztük Lucretius egy példányát. A kódexek többsége később eltűnt, valószínűleg lekapták őket, és átváltoztak a szerzetesi közösség igényeit szolgáló evangéliumokká és zsoltároskönyvekké. „Sok ókori szöveg elveszett, amikor kódexeikből palimpszeszt lett Bobbióban, ahol Kolumba reguláját Benedekére cserélték le. Egy 9. század végi katalógus tanúsága szerint akkoriban Bobbióban volt a nyugati világ leggazdagabb könyvtára, ahol sok grammatikai értekezést

és ritka költészeti műveket őriztek. Egy választékos Hadrianus-kori költemény, Septimius Serenus *De runalibus* című művének egyetlen példánya örökre elveszett. Lucretius és Valerius Flaccus műveiből Itáliában, úgy látszik, egyetlen kézirat sem maradt fenn. Poggio végül Németországban talált rájuk”, írja Bernhard Bischoff: *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne* (Cambridge, Cambridge University Press, 1994), p. 151.

36. Hrabanus sokat tett: Témánk szempontjából különösen érdekes egy megjegyzés Hrabanus 810-ben összeállított, a Szent Keresztet magasztaló akrosztikonos versgyűjteményének előszavában. Hrabanus megemlíti, hogy verseiben megtalálható a *synalepha* nevű retorikai alakzat, vagyis két szótag összevonása. *Quod et Titus Lucretius non raro fecisse invenitur*: ezt Titus Lucretiusnál is sűrűn felfedezhető, teszi hozzá. Idézi David Ganz, „Lucretius in the Carolingian Age: The Leiden Manuscripts and Their Carolingian Readers”, in: Claudine A. Chavannes-Mazel és Margaret M. Smith (szerk.): *Medieval Manuscripts of the Latin Classics: Production and Use*, Proceedings of the Seminar in the History of the Book to 1500, Leiden, 1993 (Los Altos Hills, CA, Anderson-Lovelace, 1996), 99.

37. „szabadidejének dicséretre méltó”: Plinius: *Letters*, 3.7

38. sem ő, sem ismerősei nem olvashattak: A humanisták talán felfigyeltek a költemény létezésének tűnékeny nyomaira. Macrobius az 5. század elején idéz néhány sort a költőtől *Saturnaliájában* (lásd George Hadzsits: *Lucretius and His Influence* [New York: Longmans, Green & Co., 1935]), akárcsak Sevillai Szent Izidor *Etymologiae* című, óriási terjedelmű művében a 7. század elején. A mű néhány későbbi felbukkanásáról röviden még lesz szó, de a 15. század kezdetén indokolatlan optimizmus lett volna feltételezni, hogy az egész költemény fennmaradt.

3. F E J E Z E T

39. több száz évig közkézen forgott: „Küldj nekem valami szemelvényt Enniustól vagy Lucretiustól, lehetőleg emelkedett, erőteljes és kifejező olvasmányt” – írta a művelt Marcus Aurelius császár tanítómesterének, Frontónak. (*The correspondence of Marcus Cornelius Fronto*, szerk. és ford. C. R. Haines, 2 kötet, London, William Heinemann, 1919, p. 303 [ad Anton. Imp. 4.1]) Néhány töredéktől eltekintve a legnagyobb korai latin költő, Ennius egész életműve elveszett.¹

39. „Lucretius költeményei”: Lucreti poemata, ut scribis, ita sunt, multis luminibus ingenii, multae tamen artis – Cicero, Q. Fr. 2.10.3.

¹ Greenblatt tévesen tulajdonítja a levelet Marcus elődjének, Antoninus Piusnak, és elfelejti megadni a címzettjét és a forrását – a ford.

39. „Mily boldog”: Felix, qui potuit rerum cognoscere causas,/atque metus omnis et inexorabile fatum/subiecit pedibus strepitumque Acherontis avari (*Georgica*, 2.490-92). Az Akherón, az alvilági folyó Vergiliusnál és Lucretiusnál egyaránt a túlvilág birodalmának jelképe. Lucretius hatásáról a *Georgicában* lásd Monica Gale: *Virgil on the Nature of Things: The Georgics, Lucretius, and the Didactic Tradition* (Cambridge, Cambridge University Press, 2000). A magyar változat Lakatos István fordítása.

39. Vergilius azonban nem nevezi meg: Az *Aeneis* szerzője, aki átérzi az uralkodói hatalom kijózanító terhét és az örömökről való lemondás szigorú kényszerét, szkeptikusabb azzal kapcsolatban, hogy felfoghatja-e földi halandó az univerzum rejtett erőinek magasztos tisztaságát, mint a *Georgica* fiatalabb költője volt. Azonban Lucretius víziójának és szívósan elegáns költészetének hatása Vergilius egész eposzában tetten érhető, bár csupán mint futó pillantás a biztos menedékre, amelyet a sors megtagadott a költőtől és hőstől. Lucretius mélyen gyökerező jelenlétéről az *Aeneisben* (valamint Vergilius, Horatius és Ovidius többi művében) lásd Philip Hardie: *Lucretian Receptions: History, The Sublime, Knowledge* (Cambridge, Cambridge University Press, 2009).

40. „Fenséges Lucretius éneke”: *Amores*, 1.15.23–24. (Gaál László fordítása.) Lásd Philip Hardie: *Ovid’s Poetics of Illusion* (Cambridge, Cambridge University Press, 2002) különösen pp. 143–63, 173–207.

40. Memmius viszonylag sikeres politikai karriert: Memmius a könyörtelen patrícius diktátor, Sulla veje volt, azonban politikai pályafutása i. e. 54-ben véget ért, amikor a consuli tisztségre pályázva vesztegetési botrányba keveredett, és elvesztette Caesar támogatását. Cicero lusta szónoknak tartotta Memmiust. Elismerete, hogy rendkívül művelt, de inkább a görög, mint a latin irodalomban. Bizonyára a görög kultúra iránti vonzódása miatt költözött Athénba, miután karrierje zátonyra futott. Itt megvett egy telket, ahol a több mint kétszáz évvel korábban elhunyt Epikurosz házához tartozó romok álltak. Cicero i. e. 51-ben levelet írt Memmiusnak, amelyben megkérte, hogy szívességgént adja át ezt a telket „Patrónak, az epikureusnak”. (A romok nyilvánvalóan veszélyben voltak Memmius építkezési szándéka miatt.) Patro „...felelősséggel tartozik a becsületének, a hivatalának, a végrendeletek szentségének, Epikurosz tekintélyének [...] és a legkiválóbb férfiak házát, székhelyét és emléket meg kell védenie „ – írja Cicero. Epikurosz révén máris visszajutottunk Lucretiushoz, ugyanis a költő a görög filozófus legelkötelezettebb, legintelligensebb és legtalálékonyabb követője volt.

40. A szenzációs állítások: A legenda keletkezéséről lásd Luciano Canfora: *Vita di Lucrezio* (Palermo, Sellerio, 1993). A legismertebb feldolgozása Tennyson Lucretiusa.

41. szinte ugyanolyan ismeretlen: Canfora varázslatos könyve nem hagyományos értelemben vett életrajz, hanem a Jeromostól származó ellenséges hagyomány ragyogó cáfolata. Ada Palmer készülő művében bemutatja, hogy a reneszánsz tudósok minden

apró adalékot összegyűjtöttek, amelyről úgy gondolták, Lucretius életére vonatkozik, de ezek többsége valójában másokról szóló megjegyzés.²

41. „Ez a férfi”: Johann Joachim Winkelmann, idézi David Sider: *The Library of the Villa de Papiri at Herculaneum* (Los Angeles, J. Paul Getty Museum, 2005). Winkelmann kifakadása valójában egy korabeli olasz szólás.

42. „Körülbelül fél tenyér hosszúságúak”: Camillo Paderni, a porticibeli királyi palotában berendezett Herculaneum Museum igazgatója egy 1755. február 25-i levelében, idézi Sider: *The Library*, p. 22.

42. papirusztekercsek sorakoztak: Avrin: *Scribes, Script and Books*, pp. 83ff.

43. A herculaneumi könyvtárszoba: A lelőhely feltárását ebben az időben már egy Karl Weber nevű svájci hadmérnök vezette, aki elődjénél megfontoltabban járt el, és több tudományos érdeklődést tanúsított.

44. büszkéek voltak gyakorlati intelligenciájukra: Önképük nagyon sokáig nem változott. Amikor Scipio i. e. 146-ban kifosztotta Karthágót, sok más értékes kincs mellett az észak-afrikai nagyváros könyvtárai is a kezébe kerültek. Scipio levélben kért tanácsot a senatustól, hogy mit tegyen velük. A senatorok azt válaszolták, hogy egyetlen könyvet érdemes elküldeni Rómába, és lefordíttatni latinra, egy mezőgazdasági értekezést, a többit Scipio nyugodtan szétosztogathatja ajándéknak az afrikai fejedelmek között – Plinius: *Historia Naturalis*, 18:5

45. az elfogott uralkodó könyvtárát: A háborúban megszerzett görög könyvgyűjtemények megtartása később szokássá vált, de a hódító hadvezérek ritkán érték be az intellektuális zsákmányokkal. Lucullus, Sulla szövetségese i. e. 67-ben sok más kincsel együtt egy rendkívül értékes könyvtárat is magával hozott keleti hadjáratáról. Visszavonulása után a görög irodalom és filozófia tanulmányozásának szentelte magát, római és tusculumi (Nápolyhoz közeli) villájában nagyvonalúan vendégül látta a görög bölcseket és költőket. Cicero *Academica* című dialógusának Lucullus az egyik résztvevője.

45. a város első közkönyvtárát: Észak-Itália Pótól északra eső területeinek (Gallia Transpadana) adminisztrátoraként Pollio latba vetette a befolyását, hogy megmentse a kisajátítástól Vergilius birtokát.

45. két új közkönyvtárt alapított: Augustus az egyik könyvtárat Octavia csarnokában, a másikat a Palatinuson helyezte el. Az előbbit névleg nővére, Octavia alapította i. e. 23-ban, olvasóterme és könyvgyűjteménye valószínűleg a földszinti fedett csarnok fölött, az emeleten kapott helyet.³ A másik könyvtár Apollo palatinusi templo-

2 Ada Palmer: *Reading Lucretius in the Renaissance* (Cambridge, MA, Harvard University Press, 2014) – a ford.

3 A Bibliotheca Porticus Octaviae alapításával kapcsolatos adatokat pontosítottam – a ford.

mához kapcsolódott, gyűjteménye görög és latin szekciókra oszlott. Később mindkét könyvtár tűzvésznek esett áldozatul. Augustus utódai folytatták a hagyományt: Tiberius saját palatinusi házában hozott létre könyvtárat, és Suetonius szerint elhelyeztette a nyilvános könyvtárakban kedvenc görög költőinek írásait és képmásait. Vespasianus könyvtárat alapított a Nero-féle nagy tűzvész után épített Béke-templomban. Domitianus helyreállította azokat a könyvtárakat, amelyek ugyanebben a katasztrófában elpusztultak, és írnokokat küldött Alexandriába, hogy készítsenek másolatot a hiányzó művekről. A legjelentősebb császári könyvtárat, a Bibliotheca Ulpiát Ulpius Traianus császár alapította. Kezdetben Traianus fórumában helyezték el, de később átszállították a Diocletianus-fürdőkhöz. Lásd Lionel Casson: *Libraries in the Ancient World* (New Haven, Yale University Press, 2002).

46. Az ókori világ nagyvárosaiban: Híres könyvtárak voltak Athénban, Cipruson, Comumban, Milánóban, Szmirnában, Patraszban és Tiburban – az utóbbiból kölcsönözni is lehetett. Egy felirat Pantainosz könyvtárának falán, az athéni agorán (i. sz. 200) azonban másként rendelkezik: „Könyvet nem lehet elvinni, mivel erre fogadalmat tettünk. Nyitva tartás reggel hattól délig.” Idézi Sider: *The Library of the Villa dei Papiri at Herculaneum*, p. 43.

46. Az egész hatalmas római világban: Clarence E. Boyd: *Public Libraries and Literary Culture in Ancient Rome* (Chicago, University of Chicago Press, 1915), pp. 23–24.

46. a művelt római családok házaiban: Vö. Arnaldo Momigliano: *Alien Wisdom: The Limits of Hellenization* (Cambridge, Cambridge University Press, 1975).

46. egyszer a Colosseumban: Erich Auerbach: *Literary Language and Its Public in Late Latin Antiquity and in the Middle Ages*, ford. Ralph Manheim (Princeton, Princeton University Press, 1965), p. 237.

47. „újra felfedeztük a *De rerum naturát*”: Knut Kleve: „Lucretius in Herculaneum” in: *Croniche Ercolanesi* 19 (1989), p. 5.

48. „hever görögjeinek bűzébe”: *In Pisonem* („Piso ellen”), in: Cicero: *Orations*, ford. N. H. Watts, Loeb Classical Library, vol. 252 (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1931), p. 167 („in suorum Graecorum foetore atque vino”).

48. „Hón szeretett Písóm”: Idézi Sider: *The Library of the Villa dei Papiri at Herculaneum*, p. 83. Magyarul megjelent: *Görög költők antológiája* (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982), p. 576. (Tótfalusi István fordítása)

49. a közeli Vezúv csúcsáról felszálló: Nem sokkal korábban volt egy nagyobb földrengés, de a Vezúv utoljára i. e. 1200-ban tört ki, ezért a vulkán miatt bizonyára nem aggódtak.

50. „Ennek én már több alkalommal”: Marcus Tullius Cicero: *Az istenek természete*, ford. Havas László (Budapest, Helikon Kiadó, 1985), 1.6, p. 11.
51. „Miután mindenezek elhangzottak”: Uo. p. 173
51. „De a társalgásból”: Cicero: *A kötelességekről* I. 37, ford. Havas László, in: *Cicero válogatott művei* (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987), pp. 335–336.
52. „Hajdan a vallás terhe alatt”: Greenblatt angol fordítása a babona szót használja, de az eredeti latin szövegben *religio* („vallásos kötelemek”) szerepel.
53. **Epikurosz**: Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* tíz könyvben, 2 kötet, ford. Rokay Zoltán (Budapest, JEL Könyvkiadó, 2007), X. könyv, II/pp. 289–345.
54. **Epikurosz filozófiája**: Epikurosz *epilogizmusát* többnyire „empirikus tényekre alapozott következtetésként” értelmezik, de Michael Schofield szerint közelebb áll a „kiértékelés és felbecsülés hétköznapi gyakorlatához” – Schofield: *Rationality in Greek Thought*, szerk. Michael Frede és Gisele Striker (Oxford, Clarendon Press, 1996). Schofield szerint ez az eljárás összefügg Epikurosz híres megállapításával az időről: „Arra sincs szükségünk, hogy jobb szavakkal cseréljük fel az eddigieket, hanem meg kell maradnunk a megszokottaknál”. (Uo. p. 315.) Epikurosz olyasfajta gondolkodásra ösztönözte követőit, amely „teljesen hétköznapi jellegű, mindenki számára elérhető tevékenység, nem igényel rendkívüli intellektuális teljesítményt, mint például a matematika vagy dialektika”. (Uo. p. 235.)
55. „Olyan ostobának gondolsz”: Marcus Tullius Cicero: *Tusculumi eszmecsere*, ford. Vekerdi József (Budapest, Allprint, 2004), 1.6, p. 16.
55. **nehéz megérteni**: Uo. 1.21, pp. 35–36.
55. „Naponta kétszer hányt”: A rágalom forrása „Timokratész, Métrodorosz testvére és Epikurosz tanítványa”, aki elhagyta az iskolát; in: Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* tíz könyvben, p. 291.
55. „Idegen itt jól fogod tölteni idődet”: Seneca: *Ad Lucilium Epistulae Morales XXI*; magyarul megjelent *Seneca leveleiből*, ford. Sárosi Gyula (Budapest, Officina, 1943), p. 48.
56. „Amikor tehát azt állítjuk”: Levél Menoikésznek, in: Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* tíz könyvben, pp. 336–337. (Rokay Zoltán fordítása.)
56. „Az emberek a legnagyobb rosszat”: Philodemus: *On Choices and Avoidances*, ford. Giovanni Indelli és Voula Tsouna-McKirahan, La Scuola di Epicuro, 15 (Nápoly, Bibliopolis, 1995), pp. 104–06.

56. „A párnáimat felfuvatom léggel”: Ben Jonson: *Az alkimista*, II.2, ford. Nagy László, in: Ben Jonson: *Komédiák* (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1974), pp. 332–4. Jonson annak a hagyománynak a folytatója, amely Epikurosz az ágy és az asztal örömeinek védőszentjeként tünteti fel, ugyancsak ide tartozik Chaucer jól táplált Birtokosa, akit így jellemez a *Canterbury mesék*ben: „Epikurosnak volt hű gyermeke”. (Vas István fordítása)

57. „Egyesek szerettek volna”: VII. tétel, in: Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* tíz könyvben, p. 340. (Rokay Zoltán fordítása.)

57. „Minden dologgal szemben”: Vatikáni mondásgyűjtemény XXXI, in: A. A. Long és D. N. Sedley: *The Hellenistic Philosophers*, 2 kötet (Cambridge, Cambridge University Press, 1987), 1:150.

4. F E J E Z E T

59. az alexandriai Didümosz: Vö. Moritz W. Schmidt: *De Didymo Chalcentero* (Oels, A. Ludwig, 1851) és *Didymi Chalcenteri fragmenta* (Lipcse, Teubner, 1854).

59. egy becsvágyó irodalmi szerkesztő: Vö. David Diring: *The Book Before Printing* (New York, Dover Books, 1982), pp. 241ff.

59. kivételesen termékeny szerző volt: Diogenész Laertiosz: „Epikurosz nagyon sokat írt, felülmúlva mindenkit a könyvek sokaságával. Könyvtekercseinek száma mintegy háromszáz. Másoktól nem írt át egyetlen tanúságot (idézetet) sem; sokkal inkább magáé (Epikuroszé) a szó.” – *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* tíz könyvben, p. 298. Diogenész Laertiosz cím szerint megemlíti Epikurosz harminchét könyvét, amelyek mind elvesztek.

59. egy ókori fal: Vö. Andrew M. T. Moore: „Diogenes’s Inscription at Oenoanda”, in: Dane R. Gordon és David B. Suits, szerk.: *Epicurus: His Continuing Influence and Contemporary Relevance* (Rochester, NY, Rochester Institute of Technology Cary Graphic Arts Press, 2003), pp. 209–14. Lásd *The Epicurean Inscription [of Diogenes of Oinoanda]*, szerk. és ford. Martin Ferguson Smith (Nápoly, Bibliopolis, 1992).

60. „Másokat a könyvekben”: Arisztotelész: *Historia animalium*, ford. A. L. Peck, Loeb Classical Library, 438 (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1965–91), 5:32.

60. „egy kicsi, fehér, ezüstös fényű féreg”: Idézi William Blades: *The Enemies of Books* (London, Elliot Stock, 1896), pp. 66–67.

60. „Mint a bezárt könyvet rágja”: Publius Ovidius Naso: *Levelek Pontusból*, 1.1.73, ford. Kartal Zsuzsa (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1991).

61. „**pusztító férgek tápláléka**”: „Ám ha sokak keze elnyúzott, a tömegbe kerülsz, és/por lep. Tán tunya könyvmolyokat táplálsz a magányban”. Horatius: *Epistulák* I.20, Bede Anna fordítása, in: *Horatius összes művei* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989), p. 310.

61. **Euénosz görög költő**: In *Greek Anthology*, ford. W. R. Paton, Loeb Classical Library, 84 (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1917), 9:251. (Aszkaloni Euénosz, élt i. e. 50 és i. sz. 50 között).

61. **talán a többségük rabszolga volt**: Kim Haines-Eitzen: *Guardians of Letters: Literacy, Power, and the Transmitters of Early Christian Literature* (Oxford, Oxford University Press, 2000), p. 4.

62. „**Megkaptam a könyvet**”: Idézi Lionel Casson: *Libraries in the Ancient World* (New Haven, Yale University Press, 2001), p. 77.

62. **A kiadóknak versenyezniük kellett**: Leila Avrin: *Scribes, Script and Books: The Book Arts from Antiquity to the Renaissance* (Chicago, American Library Association, 1991), p. 171. Lásd még pp. 149–53.

62. **női másolókról is említést tesznek**: Lásd Haines-Eitzen.

62. **exponenciálisan megnövelte**: Becslések szerint a világban 1450 előtt előállított könyvek száma megegyezik az 1450 és 1500 között előállítottakéval; még egyszer ugyanennyit nyomtattak ki 1500 és 1510 között, a következő évtizedben pedig már kétszer ennyit.

62. **egy csapat gyakorlott másoló**: A másolókról lásd L. D. Reynolds és N. G. Wilson: *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, 2. kiadás (London, Oxford University Press, 1974); Avrin: *Scribes, Script and Books*; Rosamond McKitterick: *Books, Scribes and Learning in the Frankish Kingdoms, 6th–9th Centuries* (Aldershot, UK, Variorum, 1994); M. B. Parkes: *Scribes, Scripts, and Readers* (London, Hambledon Press, 1991). A másolók szimbolikus jelentőségéről lásd Giorgio Agamben: *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*, szerk. Daniel Heller-Roazen (Stanford, Stanford University Press, 2000), pp. 246ff. Avicenna az „abszolút lehetőség” fogalmát a másoló példájával világítja meg, aki az adott pillanatban éppen nem ír semmit.

63. **az egyiptomi Alexandriában**: Az Alexandriától délre fekvő hatalmas magtárakba tonnaszám hordták a gabonát a bárkák a nagy folyó menti szántóföldekről. A szállítmányok tisztaságát hiúszemű tisztviselők ellenőrizték, és alaposan megvizsgálták, hogy nincs-e „más anyaggal, földdel vagy árpával keverve, kitaposva, átrostálva” – Christopher Haas: *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict* (Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1997), p. 42. A több ezer zsákot a csatornán szállították a kikötőbe, ahol a gabonaszállító flotta várakozott. Az alaposan

megpakolt hajók szertesztét vitték a búzát a túlnépesedett városokba, amelyeket már nem tudott ellátni kenyérrel a saját vidékük. Az ókori világban Alexandria volt a gabonaellátás egyik centruma: ebből származott a stabilitása és az ereje. A gabona mellett a város más termékekkel is kereskedett, például borral, vászonnal, kárpittal, üveggel és – témánk szempontjából ez a legfontosabb – papirusszal. A város körüli kiterjedt mocsárvilágban rengeteg papiruszgyártásra alkalmas sás termett. Az ókorban a cézárok korától a frank királyok uralkodásáig a hivatalnokok, filozófusok, költők, papok, kereskedők, császárok és tudósok legszívesebben alexandriai papiruszra írták le rendeleteiket, adósság-kimutatásaikat és gondolataikat.

63. az egész világ minden tudását: III. Ptolemaiosz király (i. e. 246–221) állítólag követeket küldött az ismert világ összes uralkodójához, hogy könyveket kérjen tőlük másolásra. A tisztviselőknek megparancsolták, hogy az áthaladó idegen hajókon foglalják le a fedélzeten talált tekercseket. A könyveket lemásolták, és visszaadták, de az eredeti példányok bekerültek a nagy könyvtárba („a hajókról” katalógusbejegyzéssel). A király küldöncei a Földközi-tenger egész térségét bejárták megvásárolható vagy kölcsönvehető könyvek után kutatva. A kötetek gazdái azonban bizalmatlanná váltak, mivel a tekercsek többnyire nem kerültek vissza, és nagy összegű letéteket követeltek. Athén az egyiptomiak hízelgéseinek hatására kölcsönadta Aiszkhülosz, Szophoklész és Euripidész eredeti példányait, amelyeket féltve őriztek a városi levéltárban. A város 15 talentum aranyat kért letétbe, Ptolemaiosz kifizette a summát, lemásoltatta a könyveket, a másolatokat elküldte Athénba, és az eredetiket elhelyeztette a Múszeionban.

64. második legnagyobb temploma: Ammianus Marcellinus: *Róma története*, ford. Szepesy Gyula (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993), 22:16, p. 313. Vö. Rufinus: „Az egész épület boltíveken nyugszik, minden ív felett egy-egy hatalmas ablak található. A rejtett belső kamrák el vannak választva egymástól. Ezek különböző rituális tevékenységeknek és titkos szertartásoknak adnak helyt. A legfelső szint peremét ülőszobák és kis kápolnák foglalják el, amelyekbe az istenek szobrait helyezték. Odafent gyönyörű lakásokat építettek, ezekben papok [...] élnek. Az épületek mögött egy oszlopcsarnok van, amely befelé nyitott, és körülfogja az egész teret. Középen áll a templom, amely lenyűgözően hatalmas méretű, és kívülről drága márványoszlopok ölelik körül. A templomban Serapis hatalmas szobra állt. Méreteit mutatja, hogy jobb keze az egyik falig ért, bal keze pedig a másikig.” – Idézi Haas: *Alexandria in Late Antiquity*, p. 148.

64. Az első csapást a háború jelentette: Mint láttuk, Alexandria stratégiai szempontból fontos város volt, ezért nem maradhatott ki a római társadalom szövetét megtépázó konfliktusokból. Caesar i. e. 48-ban Alexandriáig üldözte riválisát, Pompeiust. Az egyiptomi király parancsára Pompeiust meggyilkolták, és a fejét elküldték Caesarnak, aki azt állította, porig sújtotta a gyász. Bár legfeljebb négyezer katonája lehetett, Caesar úgy döntött, Egyiptomban marad, és megszállja a várost. A kilenc hónapig tartó küzdelem során egy alkalommal a súlyos számbeli hátrányban lévő rómaiakat majdnem

törbe csalta a kikötőbe behajózó egyiptomi flotta. Caesar csapatai gyantával bekenet, kénes fenyőfáklyák segítségével felgyújtották a hajókat. Óriási tűzvész keletkezett, mivel a gályák teste szurokkal volt bevonva, a fedélzet deszkázatát pedig viasszal tömítették. (További adalékokat nyújt az ókori hajóhadak ellen alkalmazott tűzgyújtó eszközökről Lucanus: *Pharsalia*, III.656–700) A tűz áterjedt a hajókról a partra, és a mólókon végigsöpörve elérte a könyvtárat, vagy legalábbis a raktárakat, ahol a gyűjtemény egy részét tárolták. A rómaiak nem akartak kárt tenni a könyvekben, egyszerűen katasztrófa történt, de a gyújtogató szándékai mellékesek az eredményhez képest. Caesar az elfoglalt várost a király szépséges és leleményes nővérének, Kleopátrának adta. A könyvtár veszteségeinek egy részét hamar pótolták – pár évvel később a fülig szerelmes Marcus Antonius 200 ezer Pergamonból zsákmányolt könyvet ajándékozott a királynőnek. (Az egykor nagyszerű város könyvtárának néhány oszlopa máig áll Törökországban.) Az egyik könyvtárból véletlenszerűen elhurcolt, és a másikba áttelepített könyvek azonban nem helyettesíthették a nagy gonddal, tudatosan felépített eredeti gyűjteményt. A könyvtár személyzete bizonyára mindent megtett, hogy pótolják a hiányokat, és az intézmény tudósaival és bőkezű javadalmaival együtt továbbra is híres maradt. Azonban világossá vált: Mars a könyvek esküdt ellensége.

64. Csak idő kérdése volt: A püspökök 407-ben szereztek jogot a birodalom egész területén a pogány szentélyek bezárására vagy lebontására – Haas: *Alexandria in Late Antiquity*, p. 160.

65. „mintha kígyómérget ittak volna”: Rufinus, idézi uo. pp. 161–62.

65. „Meghaltunk mi pogányok”: Palladasz: *Versek*, ford. Bánosi György, in: Csütörtök du. 2002/3–4. szám, p. 73–80.

66. „Ha úgy találod”: *The Letters of Synesius of Cyrene*, ford. Augustine Fitzgerald (Oxford, Oxford University Press, 1926), p. 253. Hüpatia lényében kellett lennie valami varázsnak, ami mélységes tiszteletet ébresztett, nemcsak a tudósokban, hanem az egyszerű emberek sokaságában is. Egy damaszkuszi fiatalember, aki Alexandriába ment filozófiát tanulni két nemzedékkal később, még mindig hallott a Hüpatiaát övező kultuszról: „Az egész város kedvelte és rendkívüli tiszteletben tartotta őt, és a megválasztott vezetők is nála tették először tiszteletüket” – *Damascius: The Philosophical History*, ford. Polhymnia Athanassiadi (Athén, Apamea Cultural Association, 1999), p. 131. Vö. Palladasz költő Hüpatiaéről: „Ha rám tekintesz, szólsz, már térdre roskadok,/s szemem a szikrás Szűz csillagképre vetem./Mert üdvtonod és szavaid szépsége mind/mennyet idéz, ó isteni Hüpatia,/te fennkölt tudományok tiszta csillaga.” (Majtényi Zoltán fordítása) – *Görög költők antológiája*, 2. kiadás (Budapest, Typotex, 2000), p. 686.

66. „Műveltségéből fakadó tisztaság”: *Szókratész Szkholasztikosz egyháztörténete* VII.15, ford. Baán István (Budapest, Szent István Társulat, 1984), p. 431.

66. **Baljós szóbeszéd kezdett terjedni:** Lásd *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu* [kb. i. sz. 690], ford. R. H. Charles (London, Text and Translation Society, 1916): „idejét mindig a mágiának szentelte, az asztrolábiumnak és a hangszereknek, és sátáni fortélyaival sokakat elszédített. És a város helytartója kivételes tiszteletben részesítette, mivel mágiája őt is megbabonázta.” (84:87–88), p. 100.

67. **megkorgatta a lélekharangot:** Több mint kétszáz évvel később, amikor az arabok meghódították Alexandriát, a könyvtár polcain megint rengeteg könyv sorakozott, de ezek jórészt keresztény teológiai értekezések voltak, nem pogány filozófiai, matematikai vagy csillagászati munkák. Amikor a hódítók vezére levélben megkérdezte Omár kalifától, mit tegyen velük, állítólag ezt a választ kapta: „Ha azoknak a könyveknek a tartalma összhangban van Allah könyvével, jól megleszünk nélkülik, mert ebben az esetben Allah könyve bőven elegendő számunkra. Ha ellenben a tartalmuk nincs összhangban Allah könyvével, nem kell őket megőrizni. Rajta, pusztítsátok el őket!” – Idézi Roy MacLeod (szerk.): *The Library of Alexandria: Centre of Learning in the Ancient World* (London, I. B. Tauris, 2004), p. 10. A kétes hitelességű történet folytatása szerint a papirusztekercseket, pergameneket és kódexeket szétesztották a városi közfürdők között a vízmelegítő kemencék fűtésére. A legenda szerint a tüzelőanyag hat hónapig kitartott. Lásd még Luciano Canfora: *The Vanished Library: A Wonder of the Ancient World*, ford. Martin Ryle (Berkeley, University of California Press, 1989) és Casson: *Libraries in the Ancient World*. Hüpatiaról lásd Maria Dzielska: *Hypatia of Alexandria* (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1995).

67. **„Ma már tudós helyett”:** Ammianus Marcellinus: *Róma története*, ford. Szepesy Gyula (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1993), 14.6, p. 22.

68. **„Böjtöltem, hogy utána”:** XXII. levél. Eustochiumnak a szüzességről, ford. Adamik Tamás, in: Szent Jeromos: *Levelek*, 2 kötet (Budapest, Szenszár Kiadó, 2005), I. kötet p. 90.

68. **„Egy megtért zsidó testvéremre”:** „Ifjúkoromban, mikor az egyedüllet pusztaságának sáncai vettek körül, nem tudtam elviselni a bűnös ingereket és a természet hevületét. Bár sűrű böjtökkel törtem meg ezeket, lelkemet mégis gondolatok hányták-vetették ide-oda. Hogy megfékezzem ezeket, egy megtért zsidó testvéremre bíztam magamat, hogy Quintilianus élelátása és Cicero áradása, Fronto komolysága és Plinius könnyedsége után megtanuljam az alfabétumot, és sistersgő és lélegzetakasztó szavakat [*stridentia anhelantiaque verba*] tanuljak” – CXXV. levél. Rusticus monachushoz, in: Szent Jeromos: *Levelek*, II. kötet p. 307. (Takács László fordítása.) Ugyanebben a levélben Jeromos azt tanácsolja: „Fonj lenből halászhalókat, írv könyveket, hogy a kéz is megdolgozzék az élelemért, s a lelket is jóllakassa az olvasás!” A kódexmásoló munka a szerzetesi közösségekben, ahogy korábban már említettük, döntő szerepet játszott abban, hogy Lucretius és többi pogány szöveg fennmaradt.

68. **„Hazudsz! Cicero-követő”:** XXII. levél. Eustochiumnak a szüzességről, I. kötet p. 91.

69. „Ha valaha is világi könyveim”: Uo.

69. **Mások is ugyanúgy rajongtak:** „Nem kis dolog egy nemes, művelt és gazdag férfiúnak elkerülnie az utakon a gazdagok társaságát, elkeveredni a tömegben, szegények mellé szegődni, paraszttal elegyedni beszédbe és köznéppé lenni fejedelemből” – LXVI. levél. Pammachiushoz Paulina elszenderüléséről, ford. Takács László, in: Szent Jeromos: *Levelek*, I. kötet p. 306. Idézi Robert A. Kaster: *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity* (Berkeley, University of California Press, 1988), p. 81.

69. „Mi köze Horatiusnak”: XXII. levél. Eustochiumnak a szüzességről, I. kötet p. 90.

69. „Nemes származású volt”: Nagy Szent Gergely: *Szent Benedek élete*, ford. Rados Tamás és Szabó Flóris (Pannonhalma, Bencés Kiadó, 1993), p. 21.

70. **Platón és Arisztotelészt:** Nem mindenki értett egyet azzal, hogy Platón és Arisztotelész megmenthető. Vö. „Mivel pedig a filozófia az evilági bölcsesség tárgya, vakmerően magyarázza az isteni természetet és az isteni tervet. Így magukat az eretnkségeket is a filozófia látja el eszközökkel. [...] Mi köze van hát Athénnek Jeruzsálemhez? Mi köze az akadémiának az egyházhhoz? Mi köze az eretnekeknek a keresztényekhez? A mi tanításunk Salamon csarnokából származik – az a része is, amely azt tanítja, hogy Istent a szív egyszerűségében kell keresni. Erre gondoljanak azok, akik sztoikus, platonikus és dialektikus kereszténységet találtak ki! Nincs szükségünk kíváncsiságra Jézus Krisztus óta, sem kutatásra az evangélium óta. Mikor hiszünk, nem érezzük szükségét annak, hogy másban higgyünk. Hiszen, ha már ezt hisszük, nincs semmi okunk, amiért másban kellene hinnünk.” – Tertullianus: Pergátló kifogás az eretnekekkel szemben, 7, in: *Tertullianus művei*, ford. Erdő Péter (Budapest, Szent István Társulat, 1986), pp. 420–422. Ezzel szemben – mint látni fogjuk – a 15. században és később még arra is kísérletet tettek, hogy a kereszténységet az epikureizmus valamilyen változatával összebékítsék.

70. „Ti a beteges képzelődés”: Minucius Felix: *Octavius*, ford. Károsi Sándor és Heidl György (Szentendre, Kairosz, 2001) pp. 62–63 (a kereszténység kigúnyolása) és p. 82 (a pogányság kigúnyolása). Lásd még Tertullianus: „Ha azonban irodalmatokat nézem, amelyből a tudományotokat merítitek, és szabad emberhez illő hivatásokra készültök, mennyi nevetséges dologra bukkanak. Lám, az istenek, mint gladiátor-párok egymásnak esnek és életre-halálra küzdenek a trójaiak és az achivok miatt.” Tertullianus: *Védőbeszéd*, 14.2, ford. Városi István, in: *Tertullianus művei*, p. 89.

71. „Mi lesz a kéz”: Tertullianus: *De resurrectione carnis* 60. Az idézett részletet Dér Katalin fordította le számunkra.

71. „Bizony, magunk is nevtünk”: Tertullianus: *Védőbeszéd*, 18.4, ford. Városi István, in: *Tertullianus művei*, p. 95.

72. **A korai keresztények:** Lásd James Campbell: „The Angry God: Epicureans, Lactantius, and Warfare”, in: Gordon és Suits (szerk.): *Epicurus: His Continuing Influence and Contemporary Relevance*. A kereszténység istene csak a 4. század folyamán válik haragossá, ahogy ereje és befolyása egyre növekszik a római világban, állapítja meg Campbell. Korábban a kereszténység közelebb állt az epikureus magatartáshoz, és megértőbb volt annak tanításaival. „Tulajdonképpen Tertullianus, Alexandria Szent Kelemen és Athénagorasz annyi csodálatra méltó elemet találtak az epikureizmusban, hogy Richard Jungkuntz szerint »mindenfajta általánosítás, amely az egyházatyák feltételezett ellenszenvére vonatkozik az epikureizmus iránt, valóban alapos vizsgálódást követel, hogy érvényesnek lehessen nyilvánítani.« A társadalmi erények epikureus gyakorlata, a megbocsátás és a kölcsönös segítőkészség, a világi értékekkel szembeni tartózkodás nagyon szoros párhuzamba állítható a keresztény magatartásformákkal. [...] DeWitt megfigyelése szerint »egy epikureus számára kivételesen egyszerű lehetett kereszténnyé válni« – és feltételezhetjük, hogy egy keresztény is könnyen válhatott epikureussá.” (Campbell p. 47.)

72. **„Ne forgassuk”:** Iulianus hozzáteszi: „bár az istenek bölcsességükben már el is pusztították munkáikat, így könyveik többsége nem hozzáférhető”, idézi Luciano Floridi: *Sextus Empiricus: The Transmission and Recovery of Pyrrhonism* (New York, Oxford University Press, 2002), p. 13. Iulianus az epikureusok mellett a pürrhonistákat, vagyis a szkeptikus filozófusokat sem javasolja olvasni.

72. **mindenkit „epikureusnak” (apikorosz):** Szigorúan véve a kifejezés nem utalt ateizmusra. Az *apikorosz* Maimonidész szerint olyasvalaki, aki elutasítja a kinyilatkoztatást, és azt állítja, Isten nem törődik az emberi dolgokkal, vagy nem értesül róluk.

72. **„a csekély fájdalmat”:** Tertullianus: *Védőbeszéd*, 45.7, ford. Városi István, in: *Tertullianus művei*, p. 137.

72. **„Amikor így gondolkodik”:** Lactantius: *Isten haragja*, 8, ford. Adamik Tamás, in: L. Caecilius Firmianus Lactantius: *Az isteni gondviselésről* (Budapest, Helikon, 1985), p. 117.

73. **„Epicurus tanítása mindig”:** Lásd L. Caecilius Firmianus Lactantius: *Isteni tanítások*, 3.17, ford. Dér Katalin (Budapest, Kairosz, 2012), p. 220.

73. **„Megpillantva maga mellett”:** Nagy Szent Gergely: *Szent Benedek élete*, ford. Rados Tamás és Szabó Flóris (Pannonhalma, Bencés Kiadó, 1993), p. 25.

74. **a fájdalmas büntetések szakértői:** A korbácsot és a botot széles körben használták az ókorban, nemcsak a Római Birodalomban. „A bíró a botbüntetésre ítélt bűnöst mindjárt a jelenlétében fektesse le a földre és mérje rá a bűne nagyságához mérten kiszabott ütések” – rendelkezik az Ószövetség (Deuteronomium 25,2). A korbácsolás történetét lásd Nicklaus Largier: *In Praise of the Whip: A Cultural History of Arousal*, ford. Graham Harman (New York, Zone Books, 2007).

74. Az erőszak szervesen hozzátartozott: A kegyetlen büntetések természetesen nem haltak ki a pogánysággal vagy az ókor végével. Molinet beszámol róla, hogy Mons polgárai drága pénzen kiváltottak egy banditát, hogy élvezettel végignézhessék, amint felnégyelik. „Az emberek ettől boldogabbak lettek, mintha egy új szent test támadt volna fel” – teszi hozzá – Molinet in: Jean Delumeau: *Sin and Fear: The Emergence of a Western Guilt Culture, 13th–18th Centuries*, ford. Eric Nicholson (New York, St. Martin’s Press, 1990; eredetileg 1983), p. 107. Felix Platter svájci naplóiíró soha nem felejtett el egy gyermekkorában látott kivégzést: „A gazfickót, aki megerőszkolt egy hetvenéves asszonyt, tüzes fogókkal nyúzták meg. Saját szememmel láttam a sűrű füstöt, amely az égő, eleven húsból szállt fel. Az ítéletet Nicolas mester hajtotta végre, a berni hóhér, akit kifejezetten ebből az alkalomból hívtak a városba. A rab erős, lélettől duzzadó férfi volt. A Rajna hídján, nem messze tőlem, feltépték a mellkasát, aztán feltámogatták a vérpadra. Addigra már nagyon elgyengült, és vér szökött ki a kezeiből. Nem tudott megállni a lábán, folyton elesett. Végül fejét vették. Keresztülverték a testén egy karót, és hulláját egy árokba dobták. Én magam láttam a tortúráját, miközben apám fogta a kezemet.”

75. kevés kivételtől eltekintve: Közéjük tartozott Remete Szent Antal, aki életrajzírója szerint „nagyon nagyfokú apatheia birtokában volt – tökéletesen uralkodott önmagán, és mentes volt minden szenvedélytől. [...] Krisztust tekintette példaképnek, akiben semmilyen érzelmi gyengeség és hiba nem találtatott.” – Szent Athanasziosz [attr.]: *Vita Antonii*, 67, idézi Peter Brown: „Asceticism: Pagan and Christian”, in: Averil Cameron és Peter Garnsey (szerk.): *Cambridge Ancient History: Late Empire, A.D. 337–425* (Cambridge, Cambridge University Press, 2008), 13:616.

75. A 6–7. század fordulójára: Lásd Peter Brown: *Az európai kereszténység kialakulása: 200–1000*, ford. Pálosfalvi Tamás (Budapest, Atlantisz, 1999), p. 164; Robert A. Markus: *Az ókori kereszténység vége*, ford. Nemes Krisztina (Budapest, Kairosz, 2010); és Marilyn Dunn: *The Emergence of Monasticism: From the Desert Fathers to the Early Middle Ages* (Oxford, Oxford University Press, 2000).

76. A bűnöstől elvárták: Semmi nem jön létre előzmények nélkül: a szenvedés tudatos hajszolása egy istenség fájdalomának imitációjaként már megjelent Ízisz, Attisz és más ókori istenek kultuszában.

76. „A testet úgy kell alakítani”: Idézi sok más hasonló megnyilvánulással együtt Largier: *In Praise of the Whip: A Cultural History of Arousal*, pp. 90, 188.

76. „Ádventkor”: Uo. p. 36. Largier számol be a többi idézett esetről is.

5. F E J E Z E T

79. Terranuovában született 1380-ban: Ernst Walser: *Poggius Florentinus: Leben und Werke* (Hildesheim, Georg Olms, 1974).

80. „mindegyik köteg olyan vaskos volt”: Iris Origo: *The Merchant of Prato: Francesco di Marco Datini, 1335–1410* (Boston, David Godine; 1986, eredetileg 1957).

81. „Sokkal édesebb a pénzt”: Lauro Martines: *The Social World of the Florentine Humanists, 1390–1460* (Princeton, Princeton University Press, 1963), p. 22.

81. megnőtt a rabszolgák iránti kereslet: „A 14. század végére Toszkánában nem létezhetett jómódú háztartás legalább egy rabszolga nélkül: a menyasszonyok magukkal hozták őket hozományként, az orvosok elfogadták fizetség gyanánt a betegektől – még a papok esetében sem volt ritka, hogy rabszolgát tartottak.” – Origo: *Merchant of Prato*, pp. 90–91.

81. „Isten és a haszon nevében”: Uo. p. 109.

81. élénk nemzetközi textilkereskedelem: A finom gyapjút Mallorca szigetén, Katalóniában, Provançe-ban és az angliai Cotswolds vidéken vásárolták (az utóbbi volt a legdrágább és a legkiválóbb minőségű), átszállították fél Európán, és közben rengeteg mohó vámszedő kezén is keresztülment. A kelmefestéshez és a késztermék előállításához további importcikkekre volt szükség: timsó a Fekete-tenger mellékéről (a festékpáchoz), tölgyfagubacs (a legjobb minőségű bíbor-fekete tintához), festő csülleng Lombardiából (a mélykék festékekhez és más színek alapozásához), festőbuzér Németalföldről (az élénkebb vörös festékhez vagy csüllenggel keverve a sötétvöröshöz és a bíborhoz). És ezek csak a bevett importárúk. A korabeli arisztokrata portrékon büszkén viselt drága kelmék színezéséhez ritka festőanyagokat használtak: a skarlátvörös a Földközi-tenger keleti partvidékén honos bíborcsigából, a *grana* néven ismert kárminpiros apró bíbortetvekből, a narancsvörös cinóberfesték a Vörös-tenger partján fellelhető kristályos ásványból, a szélsőségesen drága és ezért különösen nagyra becsült *kermes* vörös egy keleti pajzstetű porrá őrölt maradványaiból készült.

82. „mintha valami egész más célra”: Martin Davis: „Humanism in Script and Print”, in: *Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, szerk. Jill Kraye (Cambridge, Cambridge University Press, 1996), p. 48. Az élmény sokkal inkább hasonlított egy festményben való gyönyörködéshez, mint olvasáshoz, jegyezte meg Petrarca.

84. a kíváncsiság az egyház tanítása szerint: A jámbor keresztényeket arra buzdították, hogy álljanak ellen sugallatainak, és utasítsák el mérgezett gyümölcsseit. Bár Dante költészete nagyszerű méltósággal ruházza fel Ulysseszt, aki mindenáron áthajózna Herkules oszlopain, közben azt is világossá teszi, hogy elszántsága egy bukott léleké, aki örökre a Pokol legmélyebb bugyrának közelében fog szenvedni.

84. Petrarca jámbor keresztény volt: Lásd különösen Charles Trinkaus: „*In Our Image and Likeness*”: *Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*, 2 kötet (Chicago, University of Chicago Press, 1970).

84. „Arany, ezüst, drágakövek”: „*Aurum, argentum, gemmae, purpurea vestis, marmorea domus, cultus ager, pietae tabulae, phaleratus sonipes, caeteraque id genus mutam habent et superficiariam voluptatem: libri medullitus delectant, colloquuntur, consultunt, et viva quaddam nobis atque arguta familiaritate junguntur.*” (Jutai Péter fordítása.) Idézi John Addington Symonds: *Renaissance Olaszországban: A tudományok föléledése* (Budapest, A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1882), p. 64.

85. **Saját korára:** „A sok egyéb között páratlan örömet okozott az antik világ tanulmányozása, mivelhogy jelen korunk mindig kedvem ellen volt, és ha szeretteim iránti vonzalmam el nem tántorítana, bármely más korban inkább szerettem volna születni, és ezt elfeledni, törekvésemet pedig mindig más világhoz kapcsolni.” Francesco Petrarca: *Az utókorhoz*, ford. Kardod Tibor, in: *Dante, Petrarca, Boccaccio. Művészéletrajzok* (Budapest, Gondolat, 1963), p. 122. Idézi Ronald G. Witt: *In the Footsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni* (Leiden, Brill, 2000), p. 276.

86. **olcsóbb és rövidebb tanulmányokat:** A *doctor utriusque juris* (DUJ), vagyis a polgári és a kánonjogban jártás doktori cím megszerzése tíz évbe telt.

87. Petrarca: Witt: *In the Footsteps*, p. 263. Latinból fordította: Jutai Péter.

87. Petrarca: *Rerum fam. XXII.2* in: *Familiari*, 4:106, idézi Witt: *In the Footsteps*, p. 62. A levél valószínűleg 1359-re datálható.

87. „Mindig is úgy véltem”: Idézi Martines: *Social World*, p. 25.

87. **ha igazolni akarja értelmét:** Petrarca a lelki fenséget legalább olyan fontosnak tartotta, mint az ékesszólást: „Mit ér, ha nyakig megmerülsz is a Cicero-fakasztotta forrásokban, ha nem kerülük is el figyelmedet sem a görögök, sem a hazaiak írásai? Beszélhetsz ékesen, elegánsan, kellemetesen vagy hangzatosan, de méltósággal, szigorú bölcsességgel, s ami mindkettőnél fontosabb, egyértelműen, nem.” – Francesco Petrarca: *Az ékesszólás dicsérete (Tommaso da Messinához)*, *Rerum fam. I.9*, ford. Kardos Tibor, in: *Petrarca levelei* (Budapest, Gondolat, 1962), p. 72. Idézi Witt: *In the Footsteps*, p. 242.

88. **Salutati ezzel szemben:** Salutati összetettebb személyiség volt annál, mint amit ez rövid összefoglaló sugall. Az 1380-as évek elején egy barátja buzdítására nagyszerű védőbeszédet írt a szerzetesi életéről, és készséggel elismerte – legalábbis elvben – a szemlélődő életmód előrébbvalóságát, miközben máshol éppen a közéleti tevékenység dicséretét zengte.

88. **ez a palota testesítette meg:** Lásd Salutati levelét Gaspere Squaro de' Broaspininek Veronába, 1377. november 17-én: „Ebben a nemes városban, Toszkána virágjában és Itália tükörében, amely felér törzsökével, a legnagyobb Rómával, és amelynek ősi árnyát követi a küzdelemben Itália üdvéért és mindnyájunk szabadságáért, itt

vállaltam munkálkodást, ami nem kíméli az embert, de amelyért elmondhatatlanul hálás vagyok.”

88. „Mindig a szolgaság sötétjében”: Witt: *In the Footsteps*, p. 308.

89. „Khrüszolorasz érkezésével”: Idézi kivonatoss fordításban Symonds: *Renaissance Olaszországban*, p. 96.

89. **úgy forgatták az adót:** „Képzeljétek el, mennyi adót bírhatnak el szegény javaim a rengeteg adósság és a nyomasztó költségeim mellett. Éppen ezért – könyörgöm az emberségetekre és az irgalmasságotokra – imádkozom, hogy olyan módon bánjatok velem, hogy a mostani adók ne kényszerítsenek rá, hogy szülővárosomtól, ahol egész életemet töltöttem, távol kelljen meghalnom”, írta Niccoli élete vége felé a pénzügyi tisztviselőknak. Idézi Martines: *Social World*, p. 116.

90. „Igen nagyra becsülhetjük”: Leon Battista Alberti: *A családról szóló könyvek*, ford. Kardos Tiborné, in: *Reneszánsz etikai antológia* (Budapest, Gondolat, 1984), p. 112. Időnként felvetődik, hogy a barátsággal párosuló házasság eszméje csak a protestantizmus idején jelent meg, de nyomós érvek szólnak amellett, hogy már jóval korábban is létezett.

90. „Ha gazdag”: Origo: *Merchant of Prato*, p. 179.

91. „Volt egy gazdasszonya”: Vespasiano da Bisticci: *The Vespasiano Memoirs: Lives of the Illustrious Men of the XV Century*, ford. William George és Emily Waters (London, Routledge, 1926), p. 402.

91. **Poggio nem remélhette:** „Egy nap, amikor Nicolao kilépett a házából, észrevett egy fiú nyakában egy vésett alakkal díszes kalcedon gemmát; gyönyörű darab volt, Polükleitosz keze munkája. Megkérdezte a fiút, hogy hívják az apját, és amikor megtudta, elküldte hozzá egy emberét, hogy megvásárolja a követ; az apa készséggel beleegyezett, mint aki nem is tudja, mi van a birtokában, és mennyit ér. Nicolao öt forintot fizetett neki, és a jó ember azt hitte, kétszer annyit kapott, mint a kő értéke.” – Uo., p. 399. Ebben az esetben Niccoli mindenesetre jó befektetést csinált: „Élt Firenzében Jenő pápa idejében egy bizonyos Maestro Luigi, a pátriárka, akit rendkívüli módon érdekeltek az ilyen dolgok, és megkérte Nicolaót, mutassa meg neki a kalcedont. Nicolao elküldte neki, és annyira megnyerte a tetszését, hogy megtartotta, kétszáz aranydukátot küldött cserébe Nicolaónak, és annyira kérlelte, hogy Nicolao – aki nem volt gazdag ember – beleegyezett, hogy az övé legyen. A pátriárka halála után Pál pápára szállt, tőle pedig Lorenzo de’ Medicihez került.” Uo. p. 399. Egy ókori káma hányattatásainak izgalmas krónikáját lásd Luca Giuliani: *Ein Geschenk für den Kaiser: Das Geheimnis des grossen Kameo* (München, Beck, 2010).

92. **Végrendeletében meghagyta:** Valójában Niccoli becsvágya meghaladta a lehetőségeit: óriási adósságot hagyott hátra. Barátja, Cosimo de’ Medici azonban át-

vállalta az adósságokat annak fejében, hogy szabadon rendelkezhet a gyűjtemény fölött. A kéziratok fele a San Marco-kolostorba került, ahol Michelozzi nagyszerű új könyvtáráépületében helyezték el őket; a többi az új városi közkönyvtár, a Biblioteca Laurenziana gyűjteményének alapját képezte. A közkönyvtár eszméje nem csak Niccolit foglalkoztatta: bár az első intézményt ő alapította meg, ezt már Salutati is kezdeményezte. Vö. Berthold L. Ullman és Philip A. Stadter: *The Public Library of Renaissance Florence: Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici, and the Library of San Marco* (Padova, Antenore, 1972), p. 6.

92. „Hogy olvasottnak tűnjenek”: Cino Rinuccini: *Invettiva contro a cierti calunniatori di Dante e di messer Francesco Petrarca and di messer Giovanni Boccaccio*, idézi Witt: *In the Footsteps*, p. 270.

93. „A régiek fel sem ismerték volna”: TK

93. „Ameddig az antikvitás irodalmi hagyatéka”: Bruni: *Dialogus* 1, in: Martines: *Social World*, p. 235.

93. Poggio „második énjének”: Martines: *Social World*, p. 241.

93. „Mestere volt a szavaknak”: *Vespasiano Memoirs*, p. 353.

93 „kemény munkával”: Martines: *Social World*, p. 265.

6. F E J E Z E T

96. Őszintén megvallotta magának: Lásd Poggio levele Niccolinak, 1421. február 12: „Mert nem tartozom a tökéletes emberek közé, akik készek elhagyni apjukat és anyjukat, és mindenüket a szétosztják a szegények közt; ezzel az erővel csak nagyon kevesek rendelkeztek és csak nagyon régen, korábbi korokban.” – Gordan: *Two Renaissance Book Hunters*, p. 49.

96. „Szilárdan elhatároztam”: William Shepherd: *Life of Poggio Bracciolini* (Liverpool, Longman, et al., 1837), p. 185.

97. „Nem szabadságként gondolok”: Gordan: *Two Renaissance Book Hunters*, p. 58.

97. a korabeli latin közmondás szerint: Peter Partner: *The Pope's Men: The Papal Civil Service in the Renaissance* (Oxford, Clarendon Press, 1990), p. 115.

97. „bűn, gyalázat, csalás”: Lapo da Castiglionchio: *On the Excellence and Dignity of the Roman Court*, in: Christopher Celenza: *Renaissance Humanism and the Papal Curia: Lapo da Castiglionchio the Younger's De curiae commodis* (Ann Arbor, University of Michigan Press, 1999), p. 111.

97. „Mi lehet idegenebb”: Uo. p. 127.
97. „ott van Firenzei Poggio”: Uo. p. 155.
98. Igazi „esztelenség”: Uo. p. 205.
98. a korabeli olvasók egy részét: Lásd Celenza: *Renaissance Humanism and the Papal Curia*, pp. 25–26.
98. „Senkit nem kímélnék”: Uo. p. 177.
99. „Nem kíméltünk senkit”: Poggio Bracciolini: *Elméncségek: Reneszánsz egypercesek*, ford. Csehy Zoltán (Pozsony, Kalligram, 2009) p. 297 (Zárszó) (Az oldal-szám után zárójelben feltüntettük a hivatkozott történetek sorszámát). A *Facetiae* kézirata csak 1457-ben, két évvel Poggio halála előtt jelent meg, de Poggio utal rá, hogy a történetek jóval korábban közzájön forogtak az írnokok és a titkárok körében. Vö. Lionello Sozzi: „Le ‘Facezie’ e la loro fortuna Europea”, in: *Poggio Bracciolini 1380–1980: Nel VI centenario della nascita* (Firenze, Sansoni, 1982), pp. 235–59.
99. „Most már jó”: Uo. p. 27 (16).
100. „Napnyugtakor a bohóc”: Uo. p. 63 (50).
100. Egy asszony... és az összes következő történet: Uo. p. 15 (5), p. 58 (45), p. 140 (123), p. 150 (133).
100. „Isten szent evangéliumára”: Uo. p. 179 (161).
100. tiltólistára tették: Jesús Martínez de Bujanda: *Index des Livres Interdits*, 11 kötet (Sherbrooke, Quebec, Centre d’études de la Renaissance; Genf, Droz; Montreal, Médiaspaul, 1984–2002), 11 (Róma): 33.
101. „elvértve jut szerephez”: Poggio: *Elméncségek*, p. 35 (23).
101. „a jelen elfajzottságát szidalmaztuk”: Uo. p. 129 (113).
101. „Egyszer a pápai kúriában”: Uo. p. 206 (187).
101. „Teljes joggal leharaphattam volna”: John Monfasani: *George of Trebizond: A Biography and a Study of His Rhetoric and Logic* (Leiden, Brill, 1976), p. 110.
102. „mennyre lelkesültek tudományukért”: John Addington Symonds: *Renaissance Olaszországban: A tudományok föléledése*, ford. Pulszky Károly (Budapest, A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1882), p. 204. „A tizenötödik században minden érdeket lebilincsel az irodalom.” p. 205.

103. **tüntetően tiszta életet folytat:** „Aspira ad virtutem recta, non hac tortuosa ac fallaci via; fac, ut mens conveniat verbis, opera sint ostentationi similia; enitere ut spiritus paupertas vestium paupertatem excedat, tunc fugies simulatoris crimen; tunc tibi et reliquis proderis vera virtute. Sed dum te quantunvis hominem humilem et abiectum videro Curiam frequentatem, non solum hypocritam, sed pessimum hypocritam iudicabo.” (17: p. 97). Poggio Bracciolini: *Opera omnia*, 4 kötet (Torino, Erasmo, 1964–69).

105. „nem a hívők gyülekezetei... pöcegödre”: Gordan: *Two Renaissance Book Hunters*, pp. 156, 158.

105. „Mindent meg kell próbálnom”: Uo. p. 54.

105. „elfordulok”: Uo. p. 75.

105. „Nem tudom”: Uo. p. 66.

105. „Egyetlen becsvágyam van”: Uo. p. 68.

106. „az értelem szikráját”: Uo. pp. 22–24.

106. „Felkavart, és megrémített”: Uo. p. 146.

106. „a lapokat pirossal beszegetni”: Uo. p. 148.

106. „Országom még nem tért magához”: Uo. p. 164.

106. „Töltsük szabadidőnket”: Uo. p. 166.

106. „Már elhatároztam”: Uo. p. 173.

107. „A te Poggiód”: Uo. p. 150.

107. **egy meghatározatlan időpontban 1410 után:** Nem tudjuk, hogy pontosan mikor nevezték ki Poggiót apostoli titkárnak XXIII. János mellé. 1411-ben még pápai írnokként és bizalmasként (*familiaris*) említik. 1412. június 1-én azonban egy pápai bullát már mint *secretarius* szignált (akárcsak egy későbbi bullát a konstanzi zsinat idején), és Poggio ekkoriban *Poggius Secretarius apostolicus*ként hivatkozik magára. Vö. Walser: *Poggius Florentinus: Leben und Werke*, p. 25, n4.

7. F E J Z E T

109. **a két rivális ellenpápával:** A pápák a 14. század java részét Avignonban töltötték; csak 1377-ben költöztette vissza a kúriát Rómába a francia születésű XI. Gergely, állítólag Sienai Szent Katalin lelkesítő szavainak hatására. Amikor egy

évvel később meghalt, a római néptömeg körülfogta a kardinálisok gyülekezetét, és zajosan követelte, hogy válasszanak itáliai pápát, mivel biztosra vették, hogy egy francia egyházfő számára a civilizált és biztonságos Avignon ellenállhatatlan csábítást jelentene. A bíborosok megválasztották a nápolyi Bartolomeo Prignanit, aki felvette a VI. Orbán nevet. Csakhogy öt hónappal később a francia párt új konklávé tartott, arra hivatkozva, hogy az előző választás a csőcselék tombolása miatt érvénytelen volt. Választásuk Genfi Róbertre esett, aki Avignonba költözött, és felvette a VII. Kelemen nevet. Az egyháznak ettől kezdve két versengő pápája lett. A francia bíborosok úgy érezhették, hogy a nehéz idők kemény embert követelnek: Genfi Róbert egy évvel korábban pápai legátusként egy csapat breton katona élén megostromolta Cesena városát, és teljes amnesztiát ígért a lázadó polgároknak, ha megnyitják előtte a kapukat. Amikor letették a fegyvert, a legátus vérfürdőt rendezett. „Öljétek meg őket mind!” kiáltotta a katonáinak. VI. Orbán pénzt gyűjtött, hogy zsoldosokat fogadjon, belevetette magát az itáliai politika fantasztikusan bonyolult szövetségekkel és árulásokkal teli világába, gazdaggá tette a családját, éppen csak elkerülte a neki felállított csapdákat, elrendelte ellenségei megkínzását és kivégzését, többször elmenekült Rómából, és mindig visszatért. Francia vetélytársát ellenpápának nyilvánította, VII. Kelemen pedig kinyilatkoztatta, hogy Orbán maga az Antikrisztus. A mocskos részletek számunkra most nem fontosak – mire Poggio megjelent a színen, már mindketten meghaltak, de versengő utódaik sem voltak jobbak.

109. A falvakat elválasztó óriási pusztaságot: Lásd Poggio melankolikus leírását *De varietate fortunae* című művében: „Nézd a város többi dombját, az ürességet csak romok és kertek törik meg” – Idézi Edward Gibbon: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 kötet (New York, Knopf, 1910), 6:617.

110. „A világnak e csodája... Nézd a Palatinus dombját”: Uo. 6:302 Gibbon e sorokkal zárja *magnum opus*át mintegy summázva a Rómára szakadt katasztrófát.

111. „Pápa”, válaszolta: Eustace J. Kitts: *In the Days of the Councils: A Sketch of the Life and Times of Baldassare Cossa (Afterward Pope John the Twenty-Third)* (London, Archibald Constable & Co., 1908), p. 152.

111. spirituális hozadékára vágytak: Uo. pp. 163–164

113. Ulrich Richental: *Chronik des Konstanzer Konzils 1414–1418* („Richental’s Chronicle of the Council of Constance”), in: *The Council of Constance: The Unification of the Church*, szerk. John Hine Mundy és Kennerly M. Woody, ford. Louise Ropes Loomis (New York, Columbia University Press, 1961), pp. 84–199.

113. Más források: Lásd pl. Remigio Sabbadini: *Le Scoperte dei Codici Latini e Greci ne Secoli XIV e XV* (Firenze, Sansoni, 1905), 1: 76–77.

114. „mások istállóknban vertek tanyát”: „Richental’s Chronicle”, p. 190.

114. **nyilvános kivégzésekkel:** „Egyesek azt állítják, hogy nagyszámú embert végeztek ki rablásért, gyilkosságért és más bűncselekményekért, de ez nem igaz. Kérdésködésemre a konstanzi magisztrátusok elmondták, hogy huszonkét főnél többet nem adtak hóhérekre ilyen bűnök miatt.” – „Richental’s Chronicle”, p. 157.

114. **„Az asztalkendőket, lepedőket... Békát és csigát”:** Uo. pp. 91, 100

116. **„Ha nyilvánvalóan bűnös”:** Idézi Gordon Leff: *Heresy, Philosophy and Religion in the Medieval West* (Aldershot, UK, Ashgate, 2002), p. 122.

116. **a furcsa vádnak:** Kitts: *In the Days of the Councils*, p. 335.

117. **„akadály nélkül szabadon utazhasson”:** Zsigmond menlevele Husz János számára, ford. Mezey László, in: *Középkori történeti chrestomathia* (Budapest, Tankönyvkiadó, 1953), II. kötet, p. 128.

117. **„Amikor a pápa áldást osztott”:** „Richental’s Chronicle”, p. 114.

118. **„Ha Őszentsége”:** Uo. p. 116.

118. **1415. március 20-án:** Így szól Richental beszámolója. Egy másik korabeli krónikás, Guillaume Fillastre másként adta elő a történeteket: „a pápa felmérve helyzetét elhagyta a várost a folyón át éjszaka, március 21-én, szerda és csütörtök között, éjfél után, a Frigyes osztrák herceg által biztosított kíséret védelmében” – in: *The Council of Constance*, p. 222.

118. **„A kúria tagjai mind”:** Fillastre, in: *The Council of Constance*, p. 236.

119. **Hetven vádat:** E. H. Gillett: *The Life and Times of John Huss*, 2 kötet (Boston, Gould & Lincoln, 1863), 1:508.

119. **Ha Poggio még ide is elkísérte:** Kitts: *In the Days of the Councils*, pp. 199–200.

120. **„Lenyűgöző volt látni”:** Poggio Jeromosról szóló hosszú levelét és Brunni riadt válaszát közli William Shepherd: *The Life of Poggio Bracciolini* (Liverpool, Longman, et al., 1837), pp. 78–90.

121. **„Sokkal tovább életben maradt”:** „Richental’s Chronicle”, p. 135. Poggio, aki állítása szerint „szemtanúja volt halálának, és az esemény minden részletét megfigyelte”, azt mondta Bruninak, hogy „Mutius sem viselte olyan türelemmel kezének égését, mint ahogy Jeromos elviselte egész testének lángolását; Szókratész sem hörpintette fel olyan vidáman a méregpoharat, mint ahogy Jeromos engedte át magát a tűznek” (Shepherd, p. 88). Poggio Mucius Scaevolára, a legendás római hősré utal, aki állhatatosan a lángok közé tartotta a karját, és ezzel meggyőzte Porsenna etruszk királyt, hogy nem érdemes tovább ostromolnia Rómát.

121. „Idős nők és fiatalabbak”: Ez és a következő részletek Poggio Niccolinak 1416. május 18-án írt leveléből származnak, idézi Gordan: *Two Renaissance Book Hunters*, pp. 26–30.

122. egy ókori Vergilius-kommentár: L. D. Reynolds: *Texts and Transmission: A Survey of the Latin Classics* (Oxford, Clarendon Press, 1983) p. 158. A megtalált szöveg Donatus kommentárja volt.

122. „Marcus Tulliusnak e hét beszédét”: Poggio készített egy másolatot az általa felfedezett Cicero-szónoklatokról, amelynek kéziratát 1948-ban találta meg a Vatikáni Könyvtárban A. Campana [Vatican lat. 11458 (X)]. Poggio megjegyzésének eredeti latin szövege: *Has septem M. Tullii orationes, que antea culpa temporum apud Italos deperdite erant, Poggiius Florentinus, perquisitis plurimis Gallie Germanieque summo cum studio ac diligentia bibyothecis, cum latenetes comperisset in squalore et sordibus, in lucem solus extulit ac in pristinam dignitatem decoremque restituens Latinis musis dicavit.* (p. 91) (Jutai Péter fordítása.)

124. „Szomorú volt”: A viharvert kötet leírásának folytatásában Poggio arról fantáziál, hogy Quintilianus Szónoklattana döntő szerepet játszott a Római Köztársaság megmentésében. Elképzeli, milyen szégyenteljes lehetett a „bebörtönzött” Quintilianus számára, hogy „ő, aki egykor befolyásával és ékesszólásával az egész nép biztonságát megőrizte, most nem talál szószólóra, aki megszánna balsorsát, jóllétéért fáradozna, és megakadályozná, hogy igaztalan büntetéssel sújtsák” – Levél Niccolinak 1425. december 15-én, in: Gordan: *Two Renaissance Book Hunters*, p. 105. Poggio szavai talán lelkiismeret-furdalásról tanúskodnak, amiért némán végignézte Prágai Jeromos elítélését és kivégzését. Vagy talán a kézirat megmentése pótolta számára a tényleges cselekvést: egy klasszikus szöveget Poggio ki tudott szabadítani a barátok karmaiból, de az ékesszóló, halálra ítélt Jeromost nem menthette meg.

124. „A római név egyetlen fényessége”: Uo. 4. levél, p. 194.

125. „Ha népek, nemzetek”: Uo. 4. levél, p. 197.

8. F E J E Z E T

128. jelentős részben ezekre épül: Lucretius szerepét a korai modern filozófia és természettudomány fejlődésében briliáns módon tárta fel Catherine Wilson: *Epicureanism at the Origins of Modernity* (Oxford, Clarendon Press, 2008). Lásd még W. R. Johnson: *Lucretius and the Modern World* (London: Duckworth, 2000); Dane R. Gordon és David B. Suits: *Epicurus: His Continuing Influence and Contemporary Relevance* (Rochester, NY, RIT Cary Graphic Arts Press, 2003); Stuart Gillespie és Donald MacKenzie: „Lucretius and the Moderns”, in: *The Cambridge Companion to Lucretius*, szerk. Stuart Gillespie és Philip Hardie (Cambridge, Cambridge University Press, 2007).

130. a legnagyobb gondolat: George Santayana: *Three Philosophical Poets: Lucretius, Dante, and Goethe* (Cambridge, MA, Harvard University Press, 1947), p. 23.

131. „Mint ahogy azonban változatos mozgással”: Ez is egyike azoknak az esetnek, amikor Lucretius káprázatos verbális szikrázása elvész a fordítás során. A rengeteg kombináció leírásakor egymáshoz ütődő, hasonló hangzású szavakkal játszik: „sed quia multa modis multis mutata per omne”.

131. Az elemi részecskék helyzete: Az atomok minimális, nem meghatározott mozgása és a modern fizika közötti kapcsolatot Gilles Deleuze kutatta: *The Logic of Sense*, ford. Mark Lester és Charles Stivale, szerk. Constantin V. Boundas (New York, Columbia University Press, 1990).

132. egyetlen hosszú, eleve elrendelt láncolatot: „Végre, ha minden mozgás egy egységbe szövődik,/És egymásra aként jönnek, mint láncszem a láncban,/S elhajlásukkal sem nyitnak az őselemek meg [*declinando ... primordia motus*]/Oly mozgást, mely megtörné a végzet uralmát,/Hogy ne következzenek ok az okra örökkön örökké:/Honnan eredhet az élő lényeknek szabad és a/Sorstól mintegy elszakított akarata e földön,/Melynek folytán megy, hova vágya vezérli, az ember” (2,251–258).

132. szándékosan vissza is tarthatja magát: A vágy, hogy előrelendüljünk, és a vágy, hogy egy helyben maradjunk egyaránt azért lehetséges, mivel nem minden szigorúan előre determinált, vagyis az anyag finom, megjósolhatatlan, szabad mozgása miatt. Az elmét csak „az őselemek pici elhajlása” [*clinamen principiorum*] óvja meg attól, hogy szétzúzza a szükségszerűség (2,292).

132. Azok a lények: Ahogy nincs semmilyen isteni kegyelem a fejlődés gubancos folyamatában, úgy nincs tökéletes, vagy végső forma sem. A sikeres élőlényekben megtalálható hibák egyértelmű bizonyítékai annak, hogy formájuk nem egy magasabb rendű intelligencia alkotása, hanem a véletlené. Lucretius azt az elvet fogalmazta meg, amit a férfiak némi bosszankodással a proztata elvének nevezhetnének.

133. a tehén is felismeri a borját: „Lám mikor istenek ékes szobra előtt a levágott/Borju az illatozó oltár küszöbére leroskad,/És szive párás vérrel éltét is kilehelli,/Árvult anyja bejárja utána a zöld legelőket,/S lábai kettős körme nyomát vizsgálja a földön,/Nyugtalanul fürkésze szemével, merre találna/Eltűnt magzatjára. Megállva, betölti az erdőt/Bús panaszának hangjaival, majd újra meg újra/Elnéz aklához, magzatja után epekedve szívében” (2,352–360). A részlet természetesen sokkal többet mond annál, mint hogy egy adott tehén felismeri a borját: ismét rögzíti a vallás tisztító, gyilkos természetét, ezúttal az áldozati állat szemszögéből. Az állatáldozat – fölösleges és kegyetlen – gyakorlatát szembezegezi egy mélyen természetes ösztönnel: az anyaállat képességével, hogy felismerje sarját, valamint a mélyen gyökerező szeretettel, amely a felismerés mögött rejlik. Az állatok nem anyagból formált gépek, nincsenek beprogramozva kölykeik gondozására, ahogy ma mondanánk, hanem ér-

zéseitek vannak. A faj egyik tagja nem helyettesíti a másikat, mivel az egyes élőlények nem felcserélhetők.

135. kevésbé kellemes módon: „És azután van-e szív, mely nem rezdülne meg olykor/
Istenféléstől, és kit nem jár meg a rémület akkor,/Hogyha az izzó földet villámok vad
ütése/Rázza, s az égen rémítő dörgése robajlik?” (5,1205–1208).

137. „Mily jó biztos partról nézni”: Hans Blumenberg elegáns kis tanulmánykötetben foglalta össze, hogy a passzusról szóló töprengésekben és kommentárookban az évszázadok alatt a néző hogyan veszítette el privilegizált pozícióját: valójában *rajta vagyunk* a hajón. Vö. Blumenberg: *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok*, ford. Király Edit (Budapest, Atlantisz, 2006).

138. „minden idők legszebb költői vallomása”: A. Norman Jeffares: *W. B. Yeats: Man and Poet*, 2. kiadás (London, Routledge & Kegan Paul, 1962), p. 267, idézi David Hopkins: „The English Voices of Lucretius from Lucy Hutchinson to John Mason Good”, in: *The Cambridge Companion to Lucretius*, p. 266. Dryden fordításában egy érdekes latinizmust használ: „With biting kisses hurts the twining fair,/Which shows his joyes imperfect, unsincere”. Az *unsincere* jelző a modern fülnek furcsán hangzik, mintha az *insincere* (nem őszinte) régies formája lenne, de valójában a latin *sincerus* (tiszt) fosztóképzővel ellátott alakja. Lucretius szerint a szerelmi erőszak abból fakad, hogy a szerelmesek szenvedélye nem tiszta: *quia non est pura voluptas*.

138. rámutat a kielégítetlenségre: „Mint aki álmában szomjas lesz, s inni szeretne,/Ám nincs víz, mely tagjai hőjét oltani tudná,/Csak hiu képét kergeti folyvást, s hasztalanul küzd,/Még a folyó közepén iszogatva is égeti szomja./Igy szerelemben is ily képekkel játssza Venus ki/Azt, ki szerelmes, mert sohasem telnek be a testnek/Nézésével, s kézzel sem tudnak leszakítani/Abból, bár az egészet nyugtalanul bebolyongják” (4,1073–1080).

141. Botticelli Vénusz születése című festményén: Lucretius Botticellire gyakorolt hatásáról lásd Horst Bredekamp: *Botticelli: Primavera. Florenz als Garten der Venus* (Frankfurt am Main, Fischer, 1988); Charles Dempsey: *The Portrayal of Love: Botticelli's „Primavera” and Humanist Culture at the Time of Lorenzo the Magnificent* (Princeton, Princeton University Press, 1992); és Valentina Prosperi: „Lucretius in the Italian Renaissance”, in: *The Cambridge Companion to Lucretius*, pp. 219–22.

9. F E J E Z E T

143. „A hely meglehetősen távol esik”: Levél Francesco Barbarónak, in: Gordan: *Two Renaissance Book Hunters*, Appendix: Letter VIII, p. 213.

145. „Feledésbe merültem... a férfiak többsége”: Uo. pp. 38, 46.

- 145–146. „Sok kolostort láttam... jobb, ha feladjátok”: Uo. pp. 46, 48.
146. „Abban a négy évben”: Uo. p. 74.
146. „Minden követ megmozgatok”: Uo. p. 65.
146. „Szerettem volna megkapni Lucretiust... nagyon sok emberrel”: Uo. pp. 89, 92.
146. „Kérlek, küldd el”: Valamint a további idézetek uo. pp. 110, 154, 160.
147. a firenzei szobafogságból: Niccoli nagyszámú ókori szövegről készített másolatokat, amelyek fennmaradtak a könyvtárát megöröklő San Marco gyűjteményben. Lucretius mellett ott van köztük Plautus, Cicero, Valerius Flaccus, Celsus, Aulus Gellius, Tertullianus, Plutarkhosz és Aranyaszájú Szent János több műve. Mások – köztük a Poggio által is említett Asconius Pedianus-kézirat – elvesztek. Lásd B. L. Ullman és Philip A. Stadter: *The Public Library of Renaissance Florence. Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco* (Padova, Antenore, 1972), p. 88.
148. „Szert tettem... amikor megérkeznek”: Gordan: *Two Renaissance Book Hunters*, pp. 147, 166–67.
148. **másfajta kulturális tőke:** Lauro Martines értékelése szerint a hatalom és a vagyon a 13. század folyamán a régi nemességtől fokozatosan az új kereskedőréteghez vándorolt, többek közt az Albizzi, Medici, Rucellai és Strozzi családokhoz. Bár a Buondelmontik már nem voltak nagyon gazdagok, a menyasszony apja továbbra is vagyonosnak számított. „1427-ben Vaggia apjának, Ginónak volt egy nagy háza udvarral és üzlettel, két tanyája, négy majorsága, több földje és némi élőállata. Ezen kívül rendelkezett még egy kifejezetten magas, 858 forintos követeléssel és 118 forint piaci értékű kötvénnyel. Összességében a bruttó tőkéje 2424 forintra rúgott. A vagyonát 500 forintnyi hitel terhelte, a bérek és szükségleti kiadások miatt Gino adóalapot képező tőkéje 336 forint maradt. Poggio bizonyára nem a szerény vagyona sandítva kérte meg Vaggia kezét. Ennek ellenére a menyasszony hozott magával 600 forint hozományt, amelynek nagysága körülbelül megfelelt a közepes befolyással bíró nemzetségek, vagy a régi – kissé megszorult, de értékes vérű – nagy családok esetében elvárhatónak.” – Lauro Martines: *The Social World of the Florentine Humanists, 1390–1460* (Princeton, Princeton University Press, 1963), pp. 211–12.
150. „patrónusa lehet a tehetségeknek”: William Shepherd: *Life of Poggio Bracciolini* (Liverpool, Longman, et al., 1837), p. 394.
151. „Szemtanúja voltam”: Idézi Charles Trinkaus: *In Our Image and Likeness: Humanity and Divinity in Italian Humanist Thought*, 2 kötet (Chicago, University of Chicago Press, 1970), 1:268.

153. „Figyeljetez rám, asszonyok!": Idézi Alison Brown: *The Return of Lucretius to Renaissance Florence* (Cambridge, MA, Harvard University Press, 2010), p. 49. Vö. Girolamo Savonarola: *Prediche sopra Amos e Zacaria*, no. 3 (1496. február 19.), szerk. Paolo Ghiglieri (Róma, A. Belardetti, 1971), 1: 79–81. Lásd még Peter Godman: *From Poliziano to Machiavelli: Florentine Humanism in the High Renaissance* (Princeton, Princeton University Press, 1998), p. 140 és Jill Kraye: „The Revival of Hellenistic Philosophies” in: *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, szerk. James Hankins (Cambridge, Cambridge University Press, 2007), különösen pp. 102–06.

154. **Macchiavelli példányát:** Macchiavelli Lucretiusáról lásd Brown: *Return of Lucretius*, pp. 68–87 és Appendix, pp. 113–22.

154. **A huszonéves Ficinót:** Lásd James Hankins: „Ficino’s Theology and the Critique of Lucretius”, előkészületben, a Villa I Tatti és az Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento 2007. április 26–27-én Firenzében megrendezett *Platonic Theology: Ancient, Medieval and Renaissance* című konferenciájának iratai.

155. **Epikurosznak eretnek követője:** A vitáról lásd Salvatore I. Camporeale: „Poggio Bracciolini contro Lorenzo Valla. Le ‘Orationes in L. Vallam,’” in: *Poggio Bracciolini, 1380–1980* (Firenze, Sansoni, 1982), pp. 137–61. Az ortodoxia problémájáról Valla (valamint Ficino) munkásságában lásd Christopher S. Celenza’s ragyogó művét, *The Lost Italian Renaissance: Humanists, Historians, and Latin’s Legacy* (Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2006), pp. 80–114.

155. **Megengedhető élvezni a bort:** „Nunc sane video, cur in quodam tuo opusculo, in quo Epicureorum causam quantam datur tutaris, vinum tantopere laudasti . . . Bacchum compotatoresque adeo profuse laudans, ut epicureolum quendam ebrietatis assertorem te esse profitearis . . . Quid contra virginitatem insurgis, quod numquam fecit Epicurus? Tu prostitutas et prostibula laudas, quod ne gentiles quidem unquam fecerunt. Non verbis oris tui sacrilegi labes, sed igne est expurganda, quem spero te non evasurum.” Idézi Don Cameron Allen: „The Rehabilitation of Epicurus and His Theory of Pleasure in the Early Renaissance”, *Studies in Philology* 41 (1944), pp. 1–15.

155. **Lucretius költeményének kéziratát:** Valla idézi Lucretiust, de csak azokat a sorokat, amelyeket ismerhetett Lactantius és más keresztény szerzők írásaiból.

155. **az epikureizmus szószólójának:** A szószóló nem elképzelt személy, hanem egy kortárs költő, Maffeo Vegio, vagyis még ő sem igazi epikureus, csak kedvtelésből játssza el a szerepet, hogy megcáfolhassa a sztoikus érvelést, miszerint az erény a legfőbb jó, ez ugyanis nézete szerint sokkal súlyosabb veszélyt jelent a keresztény ortodoxiára.

155. „Amikor Antonio Raudense”: Lorenzo Valla: *De vero falsoque bono/On Pleasure*, ford. A. Kent Hieatt és Maristella Lorch (New York, Abaris Books, 1977), p. 319. A fejezet szövegében a mű ismertebb címét használom: *De voluptate*. Valla szóban forgó műve valójában többféle stratégiát is alkalmaz a dialogikus elutasítás mellett, hogy megóvja a szerzőt az epikureizmus vádjától. Vallának volt oka rá, hogy felháborodottan kikérje magának Poggio vádjait. A *De voluptate* egész második könyvét és az első könyv jelentős részét elfoglaló epikureus érvelést gondosan keretbe foglalják a keresztény hitelvek, amelyek helyénvalóságát a narrátor és beszélgetőtársai egyhangúlag deklarálják.

155. Valla: *De voluptate*: pp. 219–21. (A latin eredetiből fordította Jutai Péter.)

156. Uo. p. 221. (A latin eredetiből fordította Jutai Péter.)

156. Uo. p. 295. (A latin eredetiből fordította Jutai Péter.)

156. féken tartására tett kísérlet: Vö.: Greenblatt: „Invisible Bullets: Renaissance Authority and Its Subversion”, in: *Glyph* 8 (1981), pp. 40–61.

156. maga a kérdésfeltevés: Lásd Michele Marullo: *Inni Naturali* (Firenze, Casa Editrice le Lettere, 1995); Bruno és az epikureizmus kapcsolatáról lásd többek közt Hans Blumenberg: *The Legitimacy of the Modern Age* (Cambridge MA, MIT Press, 1983; eredetileg *Die Legitimität der Neuzeit*, 1966).

157. „nem több mint egy fenyőmag”: „L’anima è sol . . . in un pan bianco caldo un pinocchiato” – Brown: *Return of Lucretius*, p. 11.

158. „nincsenek igazabb epikureusok”: Erasmus: „The Epicurean”, in: *The Colloquies of Erasmus*, ford. Craig R. Thompson (Chicago, University of Chicago Press, 1965), pp. 538, 542. Erasmus véleményét Marullóról lásd P. S. Allen: *Opus Epistolarum des. Erasmi Roterodami*, 12 kötet (Oxford, Oxford University Press, 1906–58), 2: 187; 5: 519, ford. *Collected Works of Erasmus* (Toronto, University of Toronto Press, 1974–), 3: 225; 10: 344. Erasmus kortársai: *A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, szerk. P. G. Bietenholz és Thomas B. Deutscher (Toronto, University of Toronto Press, 2003), 2: 398–99.

159. „Életüket annyira az élvezeteknek szentelik”: A Morus művéből vett idézetek forrása Morus Tamás: *Utópia*, ford. Kardos Tibor (Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989). Vespuccit lábjegyzetben idézi More: *Utopia*, szerk. George M. Logan és Robert M. Adams (Cambridge: Cambridge University Press, átdolg. kiadás 2002), p. 66.

160. nehezen artikulálható benyomást: Morus jellemzően briliáns és tudatos játékot játszik az *Utópiában* azokkal a komplex tényezőkkel, amelyek egyes régi szövegek pusztulásához vagy megmaradásához vezettek, köztük a véletlen szerepével: „Negye-

dik hajóutamra egyéb áruk helyett kisebb poggyásznai könyvet tettem a hajóra annál is inkább, mert el voltam rá határozva: inkább soha nem térek vissza, mintsem hamrosan. Tehát megkapták tőlem Plátónak legtöbb művét, sok aristotelesi munkát, Theophrastus művét 'A növényekről', de ez, sajnod, több helyütt csonka. Hajóutunk alatt nem elég gondosan vigyáztunk rá, cerkófmajmunk rávetette magát, pajzán játekből innen is, onnan is kirángatott és széttépett néhány lapot." Uo. p. 99.

161. saját korának igazságtalan társadalmi rendjét: Amikor e sorokat írom, az Egyesült Államokban minden kilencedik húsz és harmincöt éves kor közötti afro-amerikai férfi börtönben ül, miközben társadalmunkban nagyobb vagyoni egyenlőtlenség alakult ki, mint bármikor az elmúlt évszázadban.

163. „ma délben két dinnye”: Ingrid Rowland: *Giordano Bruno: Philosopher/Heretic* (New York, Farrar, Straus & Giroux, 2008), pp. 17–18, fordításának forrása *Spaccio de la Bestia Trionfante*, 1, 3. rész, in: *Dialoghi Italiani*, szerk. Giovanni Gentile (Firenze, Sansoni, 1958), pp. 633–37.

164. „Minél kevesebb”: Walter L. Wakefield: „Some Unorthodox Popular Ideas of the Thirteenth Century”, in: *Medievalia et Humanistica*, p. 28.

164. „Amikor még zsidók voltunk”: John Edwards: „Religious Faith and Doubt in Late Medieval Spain: Soria circa 1450–1500”, in: *Past and Present* 120 (1988), p. 8.

165. „Megtanuljuk istent”: Giordano Bruno: *A hamvazószerdai lakoma*, ford. Koltay-Kastner Jenő, in: *Giordano Bruno válogatott dialógusai* (Budapest, Hungária, 1950) p. 46.

165. „Kellemes beszélgetőtárs volt”: Jacopo Corbinelli, Medici Katalin királyné firenzei titkára, idézi Rowland: *Giordano Bruno*, p. 193.

165. „Az istenek hajnalhasadásnak rendelték”: Giordano Bruno: *A hamvazószerdai lakoma*, p. 42.

165. számtalan világ létezik: Giordano Bruno: *A végtelenről, a világegyetemről és a világokról*, ford. Szemere Samu, in: *Giordano Bruno válogatott dialógusai* (Budapest, Hungária, 1950), p. 157–158; idézi Lucretiust: *De rerum natura*, 2: 1067–76.

166. „Az érzékek és értelem világossága mellett”: Giordano Bruno: *A hamvazószerdai lakoma*, p. 45.

11. F E J E Z E T

169. ritkán indított vizsgálatot: Elhíresült kivétel az inkvizíció Paolo Veronese ellen indított vizsgálata 1573-ban az utolsó vacsorát ábrázoló festménye miatt, mivel az

anyagi világra összpontosító ábrázolásmód – a kavargó élet, az asztalra helyezett étel, a maradékokra leső kutyák és így tovább – felkeltette a tiszteletlenség és az eretnokség gyanúját. Veronese azonban elkerülte a kellemetlen következményeket a festmény címének megváltoztatásával: *Lakoma Lévi házában*.

170. kézirásos bejegyzésekkel ellátott: Jonson neve a címlapon szerepel, és az aprócska – alig 11 x 6 centiméteres – kötetben jelölések és lapszéli jegyzetek mutatják, hogy figyelmesen és érdeklődéssel olvasta a költeményt. Úgy tűnik, különösen megragadta a 2. könyv egyik szakasza, amelyben Lucretius tagadja, hogy az istenek törődnek a halandók ügyes-bajos dolgaival. Jonson a lap alján két sort lefordított: Messze a bánat és a veszélyek fölött, azok az áldott hatalmak/gazdagok saját javaikban, nincs szükségük mireánk. (Vö. 2,649–650) Nam privati dolori omni, privata periculis, ipsa suis pollens opibus, nil indiga nostri. (Tóth Béla fordításában: Isteneink természete azzal jár ugyanis, hogy/Életüket békés nyugalomban töltik örökké,/Emberi dolgoktól végképpen visszavonulva,/Menten minden bajtól, nem fenyegetve veszélytől,/Bízva saját erejükben, mit se törődve mivélünk.)

170. „Sem a salátákat”: Michel de Montaigne: *A tapasztalatról*, in: *Esszék*, ford. Csordás Gábor (Pécs, Jelenkor, 2013), 3. kötet p. 354.

171. „A világ nem egyéb”: Michel de Montaigne: *A megbánásról*, uo. 3. kötet p. 21.

171. „étvágyunk szeszélyeit követjük”: Michel de Montaigne: *Cselekedeteink állhatatlanságáról*, uo. 2. kötet p. 6–7.

171. „egy tárgyból ezret”: Michel de Montaigne: *A tapasztalatról*, uo. 3. kötet p. 313.

172. „arról a képzelt királyságról”: Michel de Montaigne: *A kegyetlenségről*, uo. 2. kötet p. 116.

172. „Hiszen egy madár”: Michel de Montaigne: *Raymond Sebond mentsége*, uo. 2. kötet p. 229.

172. „vasból kiszabadított lábát”: Michel de Montaigne: *A kegyetlenségről*, uo. 2. kötet p. 105.

172. „Flora, a kurtizán”: Michel de Montaigne: *Arról, hogy vágyainkat fokozzák a nehézségek*, uo. 2. kötet p. 325.

172. „Magam gyakran haszonnal”: Michel de Montaigne: *A figyelem eltereléséről*, uo. 3. kötet p. 54.

173. „E derék, eleven és mély”: Michel de Montaigne: *Vergilius sorairól*, uo. 3. kötet p. 99.

173. „tevékenykedjek”: Michel de Montaigne: *Bölcselkedni annyi, mint megtanulni meghalni*, uo. 1. kötet p. 102.

173. „Úgy távozzatok”: Uo. 1. kötet p. 106.

174. **hamarosan megerősítették:** M. A. Screech: *Montaigne's Annotated Copy of Lucretius: A Transcription and Study of the Manuscript, Notes, and Pen-Marks* (Genf, Droz, 1998). A kötet jelenleg a La Fondation Etudes Montaigne alapítvány birtokában van.

174. „Mivel az atomok mozgása”: „*Ut sunt diuersi atomorum motus non incredibile est sic conuenisse olim atomos aut conuenturas ut alius nascatur montanus*” – Uo., p. 11. Screech fordítását kissé megváltoztattam.

174. **1625-ben egy könyvvásáron:** Trevor Dadson: „Las bibliotecas de la nobleza: Dos inventarios y un librero, año de 1625”, in: Aurora Egido és José Enrique Laplana, szerk: *Mecenazgo y Humanidades en tiempos de Lastanosa. Homenaje a la memoria de Domingo Ynduráin* (Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2008), p. 270. Hálás vagyok Dadson professzornak, aki felkutatta a spanyol könyvtári lajstromokban Lucretius összes felbukkanását a tridenti zsinat utáni időszakban.

174. „Semmi nem ered az atomokból”: Pietro Redondi: *Galileo Heretic*, ford. Raymond Rosenthal (Princeton, Princeton University Press, 1987; eredeti olasz kiadás 1983), „Documents”, p. 340 – „Exercitatio de formis substantialibus et de qualitatibus physicis, anonymous.”

177. „A hitnek kell”: Uo. p. 132.

178. **Az elítélt tudós:** Redondi alaptézisét, hogy a Galilei heliocentrizmusa elleni támadás csak ürügy volt az atomizmus betiltására, sok tudománytörténész vitatja. Azonban nincs okunk feltételezni, hogy az egyházat csak az egyik, vagy a másik elmélet aggasztotta, és nem mindkettő.

178. **Montaigne által is használt:** „At Lucretius animorum immortalitatem oppugnat, deorum providentiam negat, religiones omnes tollit, summum bonum in voluptate ponit. Sed haec Epicuri, quem sequitur Lucretius, non Lucretii culpa est. Poema quidem ipsum propter sententias a religione nostra alienas, nihilominus poema est. tantumne? Immo vero poema venustum, poema praeclarum, poema omnibus ingenii luminibus distinctum, insignitum, atque illustratum. Hasce autem Epicuri rationes insanas, ac furiosas, ut & illas absurdas de atomorum concursione fortuita, de mundis innumerabilibus, & ceteras, neque difficile nobis est refutare, neque vero necesse est: quippe cum ab ipsa veritatis voce vel tacentibus omnibus facillime refellantur” (Paris, 1563) f. 3. Ada Palmer fordítását használtam, akinek egyelőre kiadatlan „Reading Atomism in the Renaissance” című esszéjéért hálával tartozom.

179. „balszerencsés módon”: *Lucy Hutchinson's Translation of Lucretius: „De rerum natura”*, szerk. Hugh de Quehen (Ann Arbor, University of Michigan Press, 1996), p. 139.

179. „törekvő Múzsája”: Éppen ellenkezőleg, Hutchinson John Evelynre utalva megjegyezte, hogy egy „férfiás elme”, amely a nehéz költeménynek mindössze egyetlen könyvét tárta a nyilvánosság elé, „mégis ildomosnak találta, hogy fejét babérkoszorúval ékesítse”.

179–180. „az egyik legfőbb oka... nevetséges, szentségtörő”: *Lucy Hutchinson's Translation*, pp. 24–25.

180. „Fiatalos kíváncsiságból”: Uo. p. 23.

180. „A csekélyke dicsőség”: Uo. p. 26.

180. „Némiképpen a hasznomra volt”: Uo.

180. „Abban a szobában”: Uo. p. 24.

181. „a természetben valójában”: Francis Bacon: *Novum Organum*, II.ii.

181. meg lehetett őrizni: A nézet legerőteljesebb filozófiai kifejtése egy francia pap, csillagász és matematikus, Pierre Gassendi (1592–1655) műve.

182. „Valószínűnek látszik számomra”: Isaac Newton: *Opticks*, 32. kérdés (London, 1718), idézi Monte Johnson és Catherine Wilson: „Lucretius and the History of Science”, in: *The Cambridge Companion to Lucretius*, pp. 141–42.

183. „Kénytelen vagyok”: William Shortnak 1819. október 31-én: „Ahogy magadról említetted, én is epikureus vagyok. Epikurosz valódi tézisei (nem a neki tulajdonítottak) minden ésszerűséget tartalmaznak a morálfilozófiában, amelyet Hellász és Róma ránk hagyott.” Idézi Charles A. Miller: *Jefferson and Nature: An Interpretation* (Baltimore és London, Johns Hopkins University Press), p. 24. John Quincy Adams: „Dinner with President Jefferson”, in: *Memoirs of John Quincy Adams, Comprising Portions of His Diary from 1795 to 1848*, szerk. Charles Francis Adams (Philadelphia, 1874): 1807. november 3.: „Mr. Jefferson kijelentette, hogy nézete szerint az epikureus filozófia jutott legközelebb az igazsághoz az összes régi filozófiai irányzat közül. Kifejezte óhaját, bárcsak le lenne fordítva Gassendi erről szóló munkája. A fellelhetők közül ez az egyedüli pontos leírása. Megemlítettem Lucretiust. Azt mondta, az csak egy része – csak a természetfilozófia. Azonban a morálfilozófia csak Gassendinél található meg.”

183. „Én magam epikureus vagyok”: Idézi Miller: *Jefferson and Nature*, p. 00.